

Ks. Grzegorz M. BARAN*

CZWARTA KSIĘGA MACHABEJSKA TŁEM MOWY XV ŚW. GRZEGORZA Z NAZJANZU

Wymieniona w tytule artykułu *Mowa XV św. Grzegorza* w wersji greckiej jest zaopatrzona tytułem Εἰς τοὺς Μακκαβαίου, w łacińskiej natomiast – *In Machabaeorum laudem*. Zatem mowa ta jest pochwałą wygłoszoną na cześć Machabejczyków, a dokładnie mówiąc – na cześć męczenników machabejskich: kapłana Eleazara, siedmiu braci i ich matki, którzy ponieśli śmierć w czasie prześladowań za czasów Antiocha IV Epifanesa¹. Trudno określić z całkowitą pewnością – jak zaznaczył redaktor *Patrologia Graeca* w krótkim wstępie do tejże mowy – kiedy i gdzie została ona wygłoszona przez św. Grzegorza². Tadeusz Sinko wysuwa tezę, że mowa ta mogła powstać w roku 365, czyli w początkowym okresie prześladowań cesarza Walensa³. Jan Maria Szymusiak stwierdza natomiast, że została ona wygłoszona ok. czerwca 362 r., w początkowym okresie kapłańskiej posługi św. Grzegorza, kiedy to – po objęciu władzy przez cesarza Juliana Apostatę i ogłoszeniu przez niego edyktu o reformie nauczania (17 VI 362) – miały miejsce niepokoje oraz rozruchy, jakie wszczęła ludność pogańska wobec chrześcijan. Wówczas to – a nie jak sugeruje T. Sinko, że za czasów Walensa – stolica Kapadocji Cezarea utraciła prawa miejskie, a kościoły w Nazjanzie miały być zamknięte, duchowieństwo cesarskie zaś zostało wcielone do legionów rzymskich⁴.

Z samego tekstu mowy, co zostało wyrażone już w drugim zdaniu, jasno wynika, że św. Grzegorz wygłosił ją w dniu odbywających się uroczystości: „Ku ich bowiem czci odbywa się dzisiejsza uroczystość (τούτων γὰρ ἡ παροῦσα πανήγυρις)”⁵. Autor *Oratio XV* użył w tym kontekście określenia

* Ks. dr Grzegorz M. Baran – adiunkt w Katedrze Retoryki w Instytucie Kulturoznawstwa na Wydziale Filozofii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II; e-mail: mariusz.grzegorz@wp.pl.

¹ Na temat wybuchu prześladowań i męczeństwa męczenników machabejskich zob. np. G.M. Baran, *The Jewish Community and the Hellenistic Culture in the Light of the Books of the Maccabees*, „Teologia i Człowiek” 25 (2014) nr 1, 61-63 i 74-77.

² Por. *Monitum in Orationem XV*, PG 35, 911-912.

³ Por. T. Sinko, *De Gregorii Nazianzei Laudibus Machabaeorum*, „Eos” 13 (1907) 28-29.

⁴ Por. J.M. Szymusiak, *Grzegorz Teolog. U źródeł chrześcijańskiej myśli IV wieku*, Poznań 1965, 122-123 i 598; *Święty Grzegorz z Nazjanzu. Mowy wybrane*, red. S. Kazikowski, Warszawa 1967, 15.

⁵ Gregorius Nazianzenus, *Oratio XV* 1, PG 35, 912, tłum. A. Gruzewski: *Mowa 15: Pochwała Machabejczyków*, w: Szymusiak, *Grzegorz Teolog*, s. 315.

πανήγυρις – „uroczyste zgromadzenie, zebranie świąteczne całego ludu”⁶, a dookreślając tę uroczystość imiesłowem παροῦσα, chciał niejako zaznaczyć, że odbywała się ona właśnie w dniu, kiedy on wygłaszał swoją mowę. Z przekazów historycznych wiadomo (por. 2Mch 6, 18 - 7, 42)⁷, że męczennicy machabejscy byli zasadniczo męczennikami żydowskimi, którzy oddali życie w imię wierności nakazom Prawa Mojżeszowego. Czczeni byli jednak zarówno przez Żydów, jak i przez chrześcijan. Przemawia za tym kilka starożytnych dokumentów: średniowieczna judeo-arabska księga „Farag”, autorstwa Nissim ibn Shahin z Kairowan; arabski opis topograficzny Antiochii z ok. VI w.; wzmianka bizantyńskiego chronografa z VI w.; syryjskie martyrologium z Edessy, datowane na 412 r.; *Sermo in solemnitate martyrum Machabaeorum* św. Augustyna (Mowa 300), skomponowana po 391 r.; *In sanctos Maccabaeos homilia* św. Jana Chryzostoma (1, 1) także jego *De sanctis martyribus sermo* (1), pochodzące z lat 386-398; oraz omawiana właśnie tutaj mowa św. Grzegorza z Nazjanzu⁸.

Z przywołanych świadectw wynika zatem, że w Antiochii istniał dość mocny kult owych męczenników. Trudno jednak orzec, czy istniały w Antiochii miejsca, w których znajdowały się jakieś doczesne szczątki męczenników (relikwie), czy były to tylko symboliczne miejsca, gdzie corocznie celebrowano rocznicowe obchody⁹. Należy zaznaczyć, że do dziś w *Martyrologium Romanum* pod datą 1 sierpnia znajduje się notka na temat wspomnienia męczenników machabejskich¹⁰.

Jak wynika z analizy treści *Oratio XV*, św. Grzegorz – komponując ją – miał prawdopodobnie przed oczyma nie tylko opisy męczeńskich śmierci Machabejczyków, znanych przede wszystkim z kanonicznej 2Mch, ale również – a może przede wszystkim – przekaz zawarty w Czwartej Księdze

⁶ Znaczenie słów greckich podawane jest za: *Słownik grecko-polski*, t. 1-4, red. Z. Abramowiczówna, Warszawa 1958-1965; O. Jurewicz, *Słownik grecko-polski*, t. 1-2, Warszawa 2000-2001.

⁷ Druga Księga Machabejska należy do ksiąg historycznych Starego Testamentu, por. E. Zawiszewski, *Księgi Machabejskie*, w: *Wstęp do Starego Testamentu*, red. L. Stachowiak, Poznań 1990, 231-233.

⁸ Źródła te omawia S.A. Cummins, *Paul and Crucified Christ in Antioch. Maccabean Martyrdom and Galatians 1 and 2*, Society for New Testament Studies. Monograph Series 114, Cambridge 2004, 84-85.

⁹ Por. Gregorius Nazianzenus, *Oratio XV 2*, PG 35, 913. Zob. J. Oberman, *The Sepulchre of the Maccabean Martyrs*, JBL 50 (1931) 261-265.

¹⁰ Por. *Martyrologium Romanum. Ex Decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II Instauratur Auctoritate Ioannis Pauli PP II Promulgatum. Editio Typica*, Typis Vaticanis 2001, 405: „Commemoratio passionis sanctorum septem fratrum martyrum, qui Antiochia in Syria, sub Antiocho Epiphane rege, propter legem Domini invicta fide servatam, morti crudeliter traditi sunt cum matre sua, in singulis quidem filiis passa, sed in omnibus coronata, sicut in secundo libro Machabaeorum narratur. Item commemoratur sanctus Eleazarus, unus de primoribus scribarum, vir aetate proventus, qui in eadem persecutione, illicitam carnem manducare propter vitae amorem respuens, gloriosissimam mortem magis quam odiosam vitam complectens, voluntarie praeivit ad supplicium, magnum virtutis relinquens exemplum”.

Machabejskiej (4Mch)¹¹, która również zawiera relacje na temat męczenników machabejskich, ale w nieco rozbudowanej formie.

Przystępując do wykazania słuszności tezy postawionej w tytule artykułu, warto jeszcze powiedzieć kilka słów na temat samej 4Mch. Przede wszystkim należy zaznaczyć, że przynależy ona do pism apokryficznych¹². Cieszyła się jednak dość dużym autorytetem, ponieważ już w starożytności została włączona w *corpus* wielu rękopisów LXX (np. synajski z IV w. i aleksandryjski z V w., a także *Venetus Graecus* z VIII-IX wieku¹³). Jak zostało wyżej zaznaczone, 4Mch zawiera te same motywy, co 2Mch, stąd też istnieje pogląd, że 2Mch była bezpośrednim źródłem dla 4Mch, lub też obie księgi powstały niezależnie, przy czym ich autorzy korzystali z tego samego materiału¹⁴. Czas powstania księgi jest trudny do ustalenia, stąd też uczeni – opierając się na tak zwanych kryteriach wewnętrznych – podają różne rozwiązania: jedni uważają, że 4Mch powstała w 1. poł. I w. po Chr.¹⁵, drudzy natomiast, że pomiędzy 90 a 100 r. po Chr.¹⁶, inni jeszcze, że została skomponowana w ciągu pierwszych trzydziestu lat II w. po Chrystusie¹⁷. Trudne jest także określenie miejsca powstania 4Mch: prawdopodobnie powstała w środowisku diaspory żydowskiej w Antiochii nad Orontesem, lub też w bliskim związku z tym środowiskiem¹⁸. Jej autorem był bliżej nieznanym Żyd, który w świetle księgi jawi się jako człowiek pobożny, a zarazem ortodoksyjny, czego wyrazem jest jego widoczna troska o przestrzeganie wymogów judaizmu. Niewątpliwie – co również wynika z treści 4Mch – posiadał on gruntowną znajomość tekstów oraz teologii Starego Testamentu; był także człowiekiem starannie wykształconym w filozofii i retoryce greckiej¹⁹. Swoje dzieło autor 4Mch skomponował w języku greckim, którego kunszt świadczy, że dla niego ów język był rodzimy²⁰.

¹¹ W niniejszym opracowaniu korzystano z wydania krytycznego i przekładu polskiego 4Mch: *Machabaeorum IV*, ed. A. Rahlfs, w: *Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*, t. 1, Stuttgart 1979, 1157-1184, tłum. M. Wojciechowski: *Czwarta Księga Machabejska*, w: M. Wojciechowski, *Apokryfy z Biblii greckiej. 3 i 4 Księga Machabejska, 3 Księga Ezdrasza, oraz Psalm 151 i Modlitwa Manassesza*, Rozprawy i Studia Biblijne 8, Warszawa 2001, 123-200.

¹² Por. Wojciechowski, *Apokryfy z Biblii greckiej*, s. 110.

¹³ Por. H.J. Klauck, *4. Makkabäerbuch*, Jüdische Schriften aus hellenistisch-römischer Zeit III/6, Gütersloh 1989, 678.

¹⁴ Por. D.A. de Silva, *4 Maccabees*, Guides to Apocrypha and Pseudepigrapha, Sheffield 1998, 28-29; Klauck, *4. Makkabäerbuch*, s. 654-657; Wojciechowski, *Apokryfy z Biblii greckiej*, s. 102-102.

¹⁵ Por. De Silva, *4 Maccabees*, s. 18.

¹⁶ Por. Klauck, *4. Makkabäerbuch*, s. 669.

¹⁷ Por. U. Breitenstein, *Beobachtungen zu Sprache, Stile und Gedankengut des Vierten Makkabäerbuchs*, Basel – Stuttgart 1976, 174-175.

¹⁸ Por. M. Hadas, *The Third and Fourth Books of Maccabees*, Jewish Apocryphal Literature, New York 1953, 110-113; por. De Silva, *4 Maccabees*, s. 19-21.

¹⁹ Por. De Silva, *4 Maccabees*, s. 12-14; Hadas, *The Third and Fourth Books of Maccabees*, s. 115-118.

²⁰ Por. De Silva, *4 Maccabees*, s. 12.

Teksty Starego Testamentu znalazł zatem jedynie z LXX, o czym świadczy fakt, że starotestamentalne cytaty przytaczał za LXX²¹.

Niewątpliwie – jak wynika z analizy tekstu księgi – jest ona dziełem na wskroś przenikniętym duchem kultury greckiej, a dokładniej mówiąc – hellenistycznej. Wyrazem tego jest po pierwsze jej mocno zretoryzowany charakter (uczeni dostrzegają w niej cechy stylu azjańskiego), po drugie – oparcie całego wywodu na filozofii greckiej²², po trzecie – bogate spektrum odniesień do greckiej literatury²³ oraz zastosowana metaforyka zaczerpnięta z kultury greckiej²⁴.

Ważną kwestią, o której należy wspomnieć, jest gatunek literacki 4Mch. Uczeni przeprowadzając badania komparatystyczne, wykazali liczne podobieństwa do niektórych gatunków, które występowały w starożytnej literaturze greckiej: zasadniczo dostrzeżono elementy diatryby, jak również mowy pochwalnej (ἐγκώμιον), czy też rozprawy protreptycznej²⁵. Na szczególną uwagę zasługuje sugestia uczonych, że 4Mch mogła zostać skomponowana na wzór greckich mów pogrzebowych (ἐπιτάφιος λόγος) jako mowa pochwalna ku czci męczenników²⁶, która związana była z miejscem ich pochówku lub rocznicą śmierci²⁷. Trudno jednak wykazać, czy mowa ta została rzeczywiście wygłoszona, czy stanowiła jedynie dzieło literackie, przeznaczone do czytania²⁸. Należy bowiem podkreślić, że 4Mch posiada bardzo filozoficzny charakter, o czym świadczy zapowiedź w pierwszych wersetach księgi: „Wysoce filozoficzną podjąć mam kwestię, czy pobożny rozum samowładnie panuje nad namiętnościami” (4Mch 1, 1). A zatem głównym zagadnieniem, jakie podjął autor 4Mch, było wykazanie, że pobożny rozum jest w stanie panować nad namiętnościami. Przywołane przykłady męczeńskich śmierci męczenników machabejskich stanowią w całym wywodzie niejako ilustrację (παράδειγμα) prawdziwości postawionej przez autora tezy (por. 4Mch 1, 7-9). Niemniej jednak owe przykłady – jak zaznaczył w dalszej części cytowanej wypowiedzi sam autor – były także dla niego przedmiotem pochwały jako wyraz wielkiej szlachetności, męstwa i wytrwałości:

„Mnie wypada pochwalić cnoty mężów, co w tej porze za szlachetność zginęli z matką, a uhonorowanych chcę głosić jako błogosławionych. Podziwiani

²¹ Por. Wojciechowski, *Apokryfy z Biblii greckiej*, s. 97.

²² Jak uczeni wykazują, w 4Mch występuje tak zwana „potoczna filozofia (φιλοσοφία κοινή)”, charakterystyczna dla czasów, w których żył autor 4Mch; faktycznie był to stoicyzm wzbogacony elementami innych systemów filozoficznych, por. R. Renehan, *The Greek Philosophical Background of Forth Maccabees*, „Rheinisches Museum für Philologie” 115 (1972) 223-238; Breitenstein, *Beobachtungen zu Sprache*, s. 158-167; Wojciechowski, *Apokryfy z Biblii greckiej*, s. 114.

²³ Por. De Silva, *4 Maccabees*, s. 51-124.

²⁴ Por. Wojciechowski, *Apokryfy z Biblii greckiej*, s. 105.

²⁵ Por. Hadas, *The Third and Fourth Books of Maccabees*, s. 101-103; De Silva, *4 Maccabees*, s. 51-124.

²⁶ Por. De Silva, *4 Maccabees*, s. 47 i 78-79.

²⁷ Por. Wojciechowski, *Apokryfy z Biblii greckiej*, s. 100.

²⁸ Por. Hadas, *The Third and Fourth Books of Maccabees*, s. 102.

nie tylko przez wszystkich ludzi za swe męstwo i wytrwałość, lecz również przez swoich katów, przyczynili się do upadku gnębiącej naród tyranii, zwyciężając tyrana wytrwałością, tak że oczyszczona została przez nich ojczyzna. Ale o tym oczywiście będę miał sposobność mówić, poczynając od głównej tezy, jak zwykłem czynić, a tak dotrę do ich sprawy, chwałę oddając przemądre mu Bogu” (4Mch 1, 10-12).

Całość zatem dzieła – jakkolwiek mocno filozoficzna – posiada wyraźny element pochwały, a ponadto wymiar parenetyczny, ponieważ zawiera zachętę do naśladowania owych męczenników w wytrwałym, bezkompromisowym przestrzeganiu Prawa, co widać wyraźnie w następującym fragmencie:

„O Abrahamowego nasienia potomkowie, chłopcy izraelscy, podporządkujcie się temu prawu i pod każdym względem bądźcie pobożni, wiedząc, że pobożny rozum jest władcą namiętności, i to nie tylko wewnętrznych, ale i zewnętrznych cierpień” (4Mch 18, 1-2).

Wszystkie wymienione elementy 4Mch, zarówno na płaszczyźnie merytorycznej, jak i formalnej, mogły stanowić wspianą materiał również dla chrześcijańskich mówców, pragnących zachęcić współwyznawców do wierności Bożym przykazaniom nawet za cenę męczeństwa. W tym celu motywem męczenników machabejskich posłużył się także św. Grzegorz z Nazjanzu, który – zachęcając do oddawania czci męczennikom machabejskim – wzywał swoich słuchaczy, aby również stali się podobnymi bojownikami (ἀθληταί)²⁹.

Mając na uwadze powyższe treści, będziemy starać się w niniejszym artykule wykazać, że św. Grzegorz przy komponowaniu mowy na cześć męczenników machabejskich zasadniczo inspirację czerpał z 4Mch. W celu osiągnięcia zamierzonego celu zastosujemy metodę porównawczą, zarówno na płaszczyźnie słownictwa, jak również motywów literacko-teologicznych.

I. OKREŚLENIE PRZEZ ŚW. GRZEGORZA TEKSTU ŹRÓDŁOWEGO O MĘCZENNIKACH MACHABEJSKICH

Po zapowiedzeniu tematu mowy oraz wstępnym wyjaśnieniu istoty męczeńskiej śmierci męczenników machabejskich św. Grzegorz przedstawił również tekst źródłowy, z którego – jak zaznaczył – można się dowiedzieć wszystkiego o wspomnianych męczennikach:

„o tym wszystkim pouczy pragnących się dowiedzieć i zadawać sobie trud książka o nich. Tam występuje nauka o tym, jak rozum posiada pełną władzę nad cierpieniami i jak wywiera wpływ na przewagę tych dwóch cech: cnoty i podłości. Autor posłużył się wśród wielu przykładów także ich zmaganiem się”³⁰.

²⁹ Por. Gregorius Nazianzenus, *Oratio* XV 12, PG 35, 933.

³⁰ Tamże XV 2, PG 35, 913: „ἡ περὶ αὐτῶν βίβλος δηλώσει τοῖς φιλομαθέσι καὶ φιλοπόνοις,

Jak wynika z przytoczonej wypowiedzi, źródłem wiedzy na temat męczenników machabejskich mogła być, według św. Grzegorz, jakaś „księga o nich (ἡ περὶ αὐτῶν βίβλος)”. Pierwszorzędnie księgą, z której Nazjanzeńczyk mógłby czerpać wiedzę na temat męczenników machabejskich, powinna być należąca do kanonu biblijnego 2Mch. Jednakże św. Grzegorz nie wymienił jej z tytułu, który w kodeksach LXX brzmi: ΜΑΚΚΑΒΑΙΩΝ Β'. Określił natomiast jej zasadniczy cel oraz przedmiot rozważań. Zaznaczył bowiem, że owa księga przedstawia „naukę o tym, jak rozum posiada pełną władzę nad cierpieniami (περὶ τοῦ αὐτοκράτορα εἶναι τῶν παθῶν τὸν λογισμὸν)”. Wzmianka na temat rozumu panującego samowładnie nad cierpieniami, czy dokładniej mówiąc, nad namiętnościami (ze względu na użycie rzeczownika πάθος), przywołuje bezpośrednio zapowiedź tematu 4Mch, którą autor wyraził już w pierwszym zdaniu *exordium* tejże księgi³¹:

„Wysoce filozoficzną podjąć mam kwestię, czy pobożny rozum samowładnie panuje nad namiętnościami (φιλοσοφώτατον λόγον ἐπιδείκνυσθαι μέλλων εἰ αὐτοδέσποτος ἐστὶν τῶν παθῶν ὁ εὐσεβῆς λογισμὸς)” (4Mch 1, 1).

Temat ten niewątpliwie przewija się przez całą 4Mch, o czym świadczy sama częstotliwość występowania w niej rzeczownika λογισμὸς (73 razy), który zazwyczaj występuje w kontekstach, gdzie mowa jest o jego panowaniu nad rozmaitymi namiętnościami³². Skupiając jednak uwagę na samej zapowiedzi tematu 4Mch, można zauważyć pewną paralelę również na poziomie samego słownictwa, jakim posłużyli się obaj autorzy. Nie jest to pełna zbieżność, gdyż św. Grzegorz posłużył się – jako określeniem rozumu – rzeczownikiem αὐτοκράτωρ – „wolny, niezależny, samowładny, samodzielny”, który jest synonimem występującego w 4Mch 1, 1 terminu αὐτοδέσποτος – „władający absolutnie”. Ponadto Nazjanzeńczyk opuścił dookreślenie terminu λογισμὸς w postaci przymiotnika εὐσεβῆς – „pobożny, bogobojny”. Analizując jednak 4Mch, można znaleźć również nieco zmodyfikowane frazy, wyrażające zasadniczy temat księgi: „rozum jest samowładcą nad namiętnościami (αὐτοκράτωρ ἐστὶν τῶν παθῶν ὁ λογισμὸς)” (4Mch 1, 7. 13); „rozum bowiem [...] namiętności samowładcą (ὁ γὰρ λογισμὸς [...] τῶν δὲ παθῶν αὐτοκράτωρ)” (4Mch 1, 30); „pobożny rozum jest samowładcą namiętności (αὐτοκράτωρ ἐστὶν τῶν παθῶν ὁ εὐσεβῆς λογισμὸς)” (4Mch 16, 1). Jak widać na przykładzie przywołanych fraz, zwłaszcza w dwóch pierwszych

ἡ περὶ τοῦ αὐτοκράτορα εἶναι τῶν παθῶν τὸν λογισμὸν φιλοσοφοῦσα, καὶ κύριον τῆς ἐπιᾶμφο ροπῆς, ἀρετῆς τέ φημι καὶ κακίαν. Ἄλλοις τε γὰρ οὐκ ὀλίγοις ἐχρήσατο μαρτυρίοις, καὶ δὴ καὶ τοῖς τούτων ἀθλήμασιν”, tłum. Grużewski, s. 315.

³¹ Uczeni zauważają, że 4Mch 1,1-12 posiada cechy *exordium* greckiej mowy retorycznej, por. H.J. Klauck, *Hellenistische Rhetorik im Diasporajudentum. Das Exordium des vierten Makkabäerbuchs (4 Makk 1.1-12)*, NTS 35 (1989) 451-465.

³² W wielu przypadkach we wspomnianych kontekstach pojawiają się czasowniki: κρατεῖν – „rządzić, władać, panować, zwyciężać” (np. 4Mch 1, 5. 6; 2, 6. 15) oraz ἐπικρατεῖν – „rządzić, kierować, dowodzić, zwyciężać, stawać się panem” (np. 4Mch 1, 3. 9. 14. 19. 32. 33; 2, 4; 14, 11).

przypadkach, istnieje bezpośrednia zbieżność na płaszczyźnie słownictwa pomiędzy określeniem tematu 4Mch oraz wspomnianej przez św. Grzegorz owej „księgi o nich (ή περί αὐτῶν βιβλος)”. A zatem wydaje się, że św. Grzegorz miał na myśli niewątpliwie przekaz o męczennikach zawarty w 4Mch.

W tym miejscu warto wspomnieć, że u dwóch pisarzy starożytnych pojawiają się podobne określenia, które przypisywane są jako tytuł do jednego z dzieł Józefa Flawiusza. Pierwszy z nich to Euzebiusz z Cezarei, który w swej *Historia Ecclesiastica* podał następującą wzmiankę:

„Józef napisał ponadto inne znakomite dzieło: *O potędze rozumu*, które inni nazywają: *Machabaikon*, bowiem zawiera opis walk, które według tak zwanych *Ksiąg Machabejskich* Hebrajczycy dzielnie toczyli w obronie Bożej religii”³³.

Drugim autorem jest św. Hieronim, który z kolei w dziele *De viris illustribus*, opisując postać Józefa Flawiusza podał:

„Inna znowu księga Józefa pod tytułem: *Peri Autokratoros logismou* bardzo piękna, mówi też o męczeńskich dziejach Machabeuszów”³⁴.

Jak wynika z przytoczonych cytatów, obaj pisarze autorstwo owej księgi przypisywali Józefowi Flawiuszowi. W starożytności było dość powszechne przekonanie, że autorem 4Mch jest Józef Flawiusz³⁵, o czym świadczy między innymi fakt, że 4Mch pojawia się w niektórych rękopisach dzieł tegoż historyka żydowskiego³⁶. A zatem – w świetle przekazu zarówno Euzebiusza, jak i Hieronima – wyrażenie *Περὶ αὐτοκράτορος λογισμοῦ* należy odnieść jako tytuł do 4Mch. Stąd też pojawiająca się u św. Grzegorza fraza *ή περί τοῦ αὐτοκράτορα εἶναι τῶν παθῶν τὸν λογισμόν* może być potraktowana jako modyfikacja tytułu, jaki podali Euzebiusz i Hieronim. Ten argument tym bardziej wzmacnia tezę, że Nazjanzeńczyk wymieniając ową „księgę” o męczennikach machabejskich, miał na uwadze 4Mch.

Poparciem tej tezy może być nadto dalsza część zdania, w której św. Grzegorz określił przedmiot rozważań 4Mch. Użył bowiem stwierdzenia, w którym pojawia się termin *κύριος*, który określa rozum jako panujący i nad cnotą, i nad podłością. Tego rodzaju myśl jest natomiast zawarta w 4Mch 1, 30, gdzie mowa jest również o rozumie jako panującym nad cnotą: „Rozum bowiem

³³ Eusebius Caesariensis, HE III 10, 6, ŻMT 70 [wyd. grecko-polskie, oprac. H. Pietras, tłum. A. Caba na podstawie tłum. A. Lisieckiego], Kraków 2013, 165-167: „Πεπόνηται δὲ καὶ ἄλλο οὐκ ἀγεννὲς σπουδάσμα τῷ ἀνδρὶ, Περὶ αὐτοκράτορος λογισμοῦ, ὃ τινες Μακκαβαϊκὸν ἐπέγραψαν, τῷ τοῦς ἀγῶνας τῶν ἐν τοῖς οὕτω καλουμένοις Μακκαβαϊκοῖς συγγράμμασιν ὑπὲρ τῆς εἰς τὸ Θεῖον εὐσεβείας ἀνδρισσαμένων Ἑβραίων περιέχειν”.

³⁴ Hieronymus, *De viris illustribus* 13, PL 23, 629-631: „Alius quoque liber ejus, qui inscribitur *περὶ αὐτοκράτορος λογισμοῦ*, valde elegans habetur, in quo et Machabaeorum sunt digesta martyria”, tłum. W. Szoldrski: Św. Hieronim, *O znakomitych mężach*, PSP 6, Warszawa 1970, 41.

³⁵ Por. C. Kraus Reggiani, *4 Maccabei*, Commentario storico ed esegetico all’ Antico e al Nuovo Testamento 1, Genova 1992, 11-12.

³⁶ Por. Klauck, *4 Makkabäerbuch*, s. 679.

cnót jest przewodnikiem (τῶν μὲν ἀρετῶν ἔστιν ἡγεμών)”. Bezpośrednio natomiast termin κύριος w stosunku do λογισμός występuje w 4Mch 2, 7: „rozum jest panem namiętności (κύριός ἐστιν τῶν παθῶν ὁ λογισμός)”.

Na uwagę zasługuje również utworzony od czasownika φιλοσοφῶ imiesłów czynny czasu teraźniejszego φιλοσοφοῦσα, którego św. Grzegorz użył, aby określić niejako cel napisania owej „księgi o nich (ἡ περὶ αὐτῶν βίβλος)”. Czasownik ten w połączeniu z przyimkiem περί, jak to jest w tekście Nazjanzeńczyka, oznacza „dążyć do wiedzy, do poznania czegoś”. Na uwagę zasługuje jednak występujący w tym czasowniku rdzeń φιλοσοφ-, który sugeruje, że owe dążenia do wiedzy/poznania mają charakter wysiłków filozoficznych. To zaś budzi bezpośrednio skojarzenie ze stwierdzeniem autora 4Mch, który we wstępie zaznaczył, że rozważania na temat rozumu panującego samowładnie nad namiętnościami są kwestią „wysocy filozoficzną (φιλοσοφώτατος λόγος)” (4Mch 1, 1).

Biorąc pod uwagę tak określony – zarówno na płaszczyźnie merytorycznej, jak i słownictwa – przedmiot oraz sposób rozważań, które zawarte są – zdaniem św. Grzegorza – w księdze o męczennikach machabejskich, nie można mieć wątpliwości, że Nazjanzeńczyk miał przed oczyma 4Mch, gdyż autor 2Mch nie zajmuje się w swej księdze tego rodzaju dywagacjami. W tym kontekście należy zwrócić uwagę na jeszcze jeden szczegół: otóż św. Grzegorz zaznaczył, że autor przywołanego przez niego dzieła o męczennikach machabejskich w celu zobrazowania tezy, że rozum posiada pełną władzę nad namiętnościami, posłużył się wieloma przykładami, pośród których znalazł się opis zmagania męczenników³⁷. Tego rodzaju wzmianka tym bardziej potwierdza tezę, że chodzi o 4Mch, gdyż jej autor obok wspomnianych przykładów Eleazara oraz siedmiu braci i ich matki przywołał wiele innych – zwłaszcza pochodzenia biblijnego – przykładów ludzi, którzy kierując się pobożnym rozumem zapanowali nad namiętnościami: np. Józef Egipski (por. 4Mch 2, 1-6); Mojżesz (por. 4Mch 2, 15-18); Dawid (por. 4Mch 3, 6-18); Daniel, Azariasz, Ananiasz i Miszael (por. 4Mch 16, 21).

II. POWIELENIE NIEŚCISŁOŚCI HISTORYCZNEJ PRZEZ ŚW. GRZEGORZA

Czytając w 4Mch wzmiankę biograficzną na temat Antiocha IV, można natknąć się na pewną nieścisłość historyczną, jaką popełnił autor 4Mch. Otóż podał on, że Antioch IV był synem króla Seleukosa: „Gdy zaś zmarł król Seleukos, odziedziczył władzę syn jego, Antioch Epifanes” (4Mch 4, 15). Chodziłoby tutaj o Seleukosa IV Filopatora, po którym władzę właśnie przejął Antioch. Jednakże – jak wiadomo z przekazów historycznych – Seleukos IV był starszym bratem Antiocha IV, a nie jego ojcem. Ojcem natomiast obydwu

³⁷ Por. Gregorius Nazianzenus, *Oratio* XV 2, PG 35, 913.

braci był Antioch III Wielki³⁸. Również i św. Grzegorz określił Seleukosa ojcem Antiocha³⁹. To by wskazywało, że Nazjanzeńczyk powielił błąd historyczny za autorem 4Mch. W konsekwencji potwierdzałoby to tezę, że komponując swoją mowę, św. Grzegorz opierał się na tekście 4Mch. Jednakże tezę tę można nieco osłabić, ponieważ równie dobrze św. Grzegorz mógł opierać się na tekście 2Mch, gdzie nie ma dokładnie określonych paranteli pomiędzy Antiochem a Seleukosem (por. 2Mch 4, 7). Wzmianka, że Antioch IV objął tron po śmierci Seleukosa, budzi skojarzenie dla kogoś nieobeznanego dokładnie z historią Seleucydów, iż był on sukcesorem swego ojca. Idąc tym tokiem rozumowania, św. Grzegorz mógł ze wspomnianym błędem określić relacje pomiędzy Seleukosem i Antiochem równie dobrze na podstawie 2Mch. Niemniej jednak teza o powieleniu omawianej nieścisłości historycznej za 4Mch jest wysoce prawdopodobna⁴⁰.

III. ELEMENTY PARALELNE

Posługując się metodą porównawczą, można dostrzec wiele elementów paralelnych, które łączą *Oratio* XV z 4Mch. Te paralelizmy – jak zostanie niżej wykazane – pojawiają się na różnych płaszczyznach: na płaszczyźnie używanego słownictwa, opisów oraz różnych motywów (literackich i teologicznych).

1. Zbieżności w prezentacji męczenników i okoliczności ich śmierci.

Analizując sposób prezentacji męczenników oraz opis okoliczności ich męczeństwa, można mieć wrażenie, że św. Grzegorz inspirował się tekstem 4Mch. Przedstawimy kilka przykładów, które pozwolą dostrzec pewne paralelizmy.

a) Eleazar. W przypadku Eleazara widać pewne podobieństwa pomiędzy 4Mch oraz *Oratio* XV już na płaszczyźnie opisujących go określeń. Św. Grzegorz kilka razy nawiązuje do godności kapłańskiej Eleazara⁴¹, określając go wprost mianem ἱερεὺς – „kapłan”⁴². Tego rodzaju określenie Eleazara pojawia się w 4Mch 5, 4; 7, 6 oraz 17, 9, jak również odniesienia do kapłańskiej godności (por. 4Mch 5, 35; 7, 6), brak natomiast takich odniesień w 2Mch. Drugim paralelnym określeniem jest rzeczownik πρεσβύτερς – „starzec”, którym

³⁸ Por. G.M. Baran, *Życie i śmierć Antiocha IV Epifanesa w przekazach pozabiblijnych i biblijnych. Historia i teologia*, Tarnów 2015, 24.

³⁹ Por. Gregorius Nazianzenus, *Oratio* XV 11, PG 35, 932.

⁴⁰ Św. Grzegorz (*Oratio* XV 11, PG 35, 932) w tym kontekście wspominał także niejakiego Szymona, od którego rozpoczęły się wszelkie niepokoje wokół świątyni za arcykapłana Oniasza III (por. 2Mch 3, 3). Autor 2Mch podał jego pochodzenie: „z rodziny Bilgi” (2Mch 3, 4), natomiast w 4Mch pominięty jest ten szczegół (por. 4Mch 4, 1). Nazjanzeńczyk również pominął ten szczegół, co może sugerować, że dane historyczne jednak czerpał z 4Mch. Jednakże nie stanowi to podstawy do ostatecznego rozstrzygnięcia.

⁴¹ Por. Gregorius Nazianzenus, *Oratio* XV 3, PG 35, 913; XV 10, PG 35, 929; XV 12, PG 35, 932.

⁴² Por. tamże XV 3, PG 35, 913; XV 6, PG 35, 921.

został określony wiek Eleazara⁴³. Autor 2Mch co prawda również zaznaczył, że Eleazar był posuniętym w latach mężem (por. 2Mch 6, 18), który ma dziewięćdziesiąt lat (por. 2Mch 6, 24), ale nie użył wspomnianego określenia. Św. Grzegorz przedstawił nadto Eleazara jako ojca siedmiu braci męczenników⁴⁴. Trudno orzec, czy Nazjanzeńczyk miał na uwadze faktyczne ojcostwo, czy też duchowe⁴⁵. Ze wzmianki: „Wprzód ojciec (πατήρ) się potykał, walczyć będą i synowie (παῖδες)”⁴⁶, można wnioskować, że św. Grzegorz sugeruje ojcostwo fizyczne. Podobny wniosek może się nasunąć w kontekście apostrofy wyrażonej przez matkę braci machabejskich: „Eleazarze, ojcze nasz i przywódco twoich dzieci (πάτερ ἡμῶν καὶ προαγωνιστὰ τέκνων τῶν σὼν Ἐλεάζαρ)”⁴⁷. Wydaje się jednak, że chodzi raczej o duchowe ojcostwo: Eleazar – o czym mowa będzie niżej – w przekazie Nazjanzeńczyka jawi się również jako nauczyciel i przewodnik siedmiu braci męczenników. Stąd też określenie go ojcem może stanowić metonimiczne odniesienie do jego funkcji nauczycielskiej. Zgadzałoby się to z tradycją grecką oraz żydowską, w których relacje pomiędzy nauczycielem a uczniem postrzegano jako więzi ojca z synem⁴⁸. Motywu ojcostwa Eleazara – jakkolwiek rozumianego – nie ma w 2Mch. Określenie πατήρ odniesione do Eleazara znajduje się natomiast w 4Mch 7, 1. 5. 9. Z pewnością – jak zostało wyżej zaznaczone – chodzi tutaj o odniesienie do jego funkcji nauczyciela (por. 4Mch 9, 6)⁴⁹, gdyż naturalny ojciec męczenników jest wzmiankowany w 4Mch 18, 9, a sam Eleazar jest nazywany nauczycielem/wychowawcą (por. 4Mch 9, 6). W tym kontekście można dostrzec niewątpliwą paralele pomiędzy 4Mch a *Oratio XV*.

U św. Grzegorza pojawia się także obraz Eleazara jako przewodnika siedmiu braci machabejskich, który względem nich wypełnił posługę wychowawczą – παιδεία⁵⁰. Wzmiankę na temat wychowawczej roli Eleazara można znaleźć w 2Mch: hagiograf podał, że Eleazar był uczonym w Prawie (por. 2Mch 6, 18: γραμματεὺς), który z pewnością nauczał tego Prawa. W chwili męczeństwa – według relacji 2Mch – Eleazar stał się przykładem m.in. dla młodzieży (por. 2Mch 6, 28. 31: ὑπόδειγμα). Jednakże pod względem słownictwa wzmianka św. Grzegorza odpowiada bardziej przesłaniu 4Mch, w której – w wypowiedzi siedmiu braci męczenników – Eleazar został określony jako ὁ παιδευτὴς ἡμῶν γέρων – „nauczyciel nasz, starzec” (4Mch 9, 6). Eleazar ową παιδεία mógł realizować zarówno jako znawca Prawa (por. 4Mch 5, 4: νομικός) oraz filo-

⁴³ Por. tamże XV 3, PG 35, 913; 4Mch 5, 6; 7, 10.

⁴⁴ Por. Gregorius Nazianzenus, *Oratio XV* 3, PG 35, 913; XV 6, PG 35, 921.

⁴⁵ Por. tamże XV 12, PG 35, 932, gdzie jest wzmianka o duchowym ojcostwie Eleazara, w której został on przedstawiony jako „ojciec duchowny (πνευματικὸς πατήρ)” wszystkich kapłanów.

⁴⁶ Tamże XV 6, PG 35, 921, tłum. Gruzewski, s. 318.

⁴⁷ Tamże XV 9, PG 35, 925, tłum. Gruzewski, s. 319.

⁴⁸ Por. G. Schrenk, Πατήρ, TWNT V 949-950 i 977. Zob. G.M. Baran, *Baptyzmalny charakter „powtórnego narodzenia” w Tradycji Janowej*, Lublin 2008 (mps, Archiwum KUL), 52-53.

⁴⁹ Por. Schrenk, Πατήρ, TWNT V 977.

⁵⁰ Por. Gregorius Nazianzenus, *Oratio XV* 3, PG 35, 913.

zof (por. 4Mch 5, 8: φιλοσοφείν)⁵¹. W tym procesie wychowawczym Eleazar – jak zaznaczył również autor 4Mch – stał się przewodnikiem przede wszystkim przez przykład (por. 4Mch 6, 17-22; 9, 6; 16, 15-17). Bardzo ciekawie tę myśl wyraził św. Grzegorz w wypowiedzi włożonej w usta braci męczenników:

„Jesteśmy wtajemniczeni przez Eleazara, którego męstwo (ἀνδρεία) znasz. Wprzód ojciec się potykał (προηγωνίσαστο), walczyć będą i synowie (ἐπαγωνιοῦνται παῖδες): odszedł kapłan, w ślad za nim podążają i ofiary”⁵².

Eleazar jako nauczyciel a także jako kapłan przewodził (προσάγων) siedmiu braciom męczennikom w ich męczeństwie, postrzeganym przez św. Grzegorza zarówno jako zawody, jak i ofiara⁵³. Ponadto w tym kontekście Eleazar jawi się w *Oratio* XV jako „milcząca zachęta (σιωπῶσα παραίνεσις)”⁵⁴. Podobny motyw poprzedzenia w męczeństwie pojawia się w 4Mch 17, 13, gdzie również jest mowa, że Eleazar jako pierwszy przystąpił do męczeńskiego boju (προηγωνίσαστο). W tym przewodzeniu Eleazar był także wzorem męstwa (ἀνδρεία) dla braci machabejskich, co podkreślają obaj autorzy⁵⁵.

b) Bracia męczennicy. Pewne zbieżności pomiędzy 4Mch a *Oratio* XV można dostrzec także w przypadku siedmiu braci męczenników. Podobnie jak autor 4Mch, również i św. Grzegorz zwrócił uwagę na symbolikę liczby siedem. Tego motywu brak w 2Mch. Autor 4Mch interpretując symbolikę siódemki jako liczby braci, w pochwalnej apostrofie zauważył:

„O przeświata zgodna braci siódemko! Jako bowiem siedem dni stworzenia świata wokół pobożności, tak wokół siódemki w chórze krążąc, strach przed mękami unicestwili” (4Mch 14, 7-8; por. 13, 7).

U św. Grzegorza występuje swego rodzaju parafraza przytoczonego tutaj cytatu:

„gorliwi szermierze prawdy, wyżsi ponad doczesne rachuby Antiocha, rzetelni uczniowie Prawa Mojżeszowego, dokładni stróże praw ojczystych, stanowiący liczbę czczoną przez Hebrajczyków jako tajemnicę odpocznienia dnia siódmego, jednym żyją, jeden cel sobie stawiają”⁵⁶.

W obu przypadkach pojawia się odniesienie do motywu stworzenia oraz doskonałej jedności braci, którą wyraża owa siódemka, symbolizująca w Biblii

⁵¹ W 4Mch judaizm jest postrzegany jako żydowska filozofia, por. Wojciechowski, *Apokryfy z Biblii greckiej*, s. 124 i 149.

⁵² Gregorius Nazianzenus, *Oratio* XV 6, PG 35, 921, tłum. Grużewski, s. 318.

⁵³ Por. tamże XV 3, PG 35, 913; XV 6, PG 35, 921.

⁵⁴ Tamże XV 3, PG 35, 913, tłum. Grużewski, s. 315-316.

⁵⁵ Por. tamże XV 6, PG 35, 921; zob. 4Mch 5, 23. Na uwagę w tym kontekście zasługuje fakt, że w 2Mch 6, 27 występuje przysłówek ἀνδρείως w stosunku do Eleazara, natomiast w 4Mch termin ἀνδρεία tak jak u św. Grzegorza. Termin ἀνδρεία nie pojawia się w 2Mch.

⁵⁶ Gregorius Nazianzenus, *Oratio* XV 3, PG 35, 916, tłum. Grużewski, s. 316; por. tamże XV 6, PG 35, 921.

doskonałość i pełnię⁵⁷. U św. Grzegorza w kontekście wzmianki o liczbie siedem występuje nadto litania rozmaitych, godnych pochwały, postaw braci męczenników. Pewną zbieżnością myśli z 4Mch może być wzmianka zawarta w 4Mch 13, 7: „siedmiowieżowy rozsądek młodzieńców pobożności port umocniwszy, namiętności zwyciężył rozpasane”.

Analizując treść omawianych dzieł, można zauważyć także te same określenia zastosowane wobec braci męczenników. Pierwszorzędnie należy zaznaczyć, że często w *Oratio XV* bracia męczennicy są określani mianem παῖδες – „dzieci, synowie”⁵⁸. Termin ten w 2Mch pojawia się tylko raz (por. 2Mch 7, 34) w mowie siódmego brata, który wzywa Antiocha IV, aby nie podnosił ręki „na niebieskie sługi (ἐπὶ τοὺς οὐρανίους παῖδας)”. Jest to dość enigmatyczne sformułowanie, które może oznaczać „dzieci Boga”⁵⁹; w konsekwencji można je odnieść do braci machabejskich. W przeciwieństwie natomiast do 2Mch autor 4Mch dość często używa określenia παῖδες względem siedmiu braci (np. 4Mch 9, 18; 15, 6; 16, 1. 6. 8. 9. 15-16; 17, 2-3. 5. 9. 13; 18, 6. 20).

Podobieństwo pomiędzy 4Mch a *Oratio XV* w przypadku siedmiu braci widać także w używaniu przez obu autorów tych samych epitetów odnoszonych do braci machabejskich: γενναῖοι – „szlachetni”⁶⁰ oraz μεγαλόψυχοι – „wielkoduszni”⁶¹. Św. Grzegorz określił ich także mianem „szlachetnej latorośli (εὐγενῆ βλαστήματα)”⁶². Występujący w tym kontekście przymiotnik εὐγενής – „znakomity, szlachetny” również jest używany przez autora 4Mch w odniesieniu do braci męczenników (por. 4Mch 9, 13; 10,3).

Prezentując siedmiu braci męczenników, zarówno autor 4Mch, jak i św. Grzegorz wyakcentował ich braterską więź i jedność. Należy podkreślić, że w obu dziełach jest to często pojawiający się motyw, który przewija się w opisie męczeństwa braci machabejskich oraz w przypisywanych im mowach. Autor 4Mch już we wstępnej części swego opisu podał, że wokół matki siedmiu braci jawiło się jako chór (por. 4Mch 8, 4; 13, 8), który „razem jednym głosem to samo, jakby z jednej piersi” (4Mch 8, 29) odpowiadał Antiochowi IV na wszelkie namowy do złamania Prawa. W 4Mch 13, 19 - 14, 10 autor zawarł głębszą refleksję na temat jedności i miłości braterskiej, podając, że „braterstwa czar” udzieliła siedmiu braciom boska i przemądra opatrność. Ta braterska miłość jako wyraz jedności braci była wynikiem nie tylko spłodzenia ich

⁵⁷ Por. L. Ryken – J.C. Wilhoit, *Słownik symboliki biblijnej. Obrazy, symbole, motywy, metafory, figury stylistyczne i gatunki literackie w Piśmie Świętym*, tłum. Z. Kościuk, Prymasowska Seria Biblijna, Warszawa 1998, 904-905.

⁵⁸ Por. np. Gregorius Nazianzenus, *Oratio XV* 3, PG 35, 923; XV 4, PG 35, 916; XV 5, PG 35, 917; XV 6, PG 35, 921; XV 8, PG 35, 925; XV 9, PG 35, 928; XV 10, PG 35, 929; XV 12, PG 35, 932.

⁵⁹ Por. R. Doran, *2 Maccabees. A Critical Commentary*, Hermeneia – A Critical and Historical Commentary on the Bible, Minneapolis 2012, 162.

⁶⁰ Por. Gregorius Nazianzenus, *Oratio XV* 3, PG 35, 913; XV 5, PG 35, 917; zob. 4Mch 8, 3; 17, 24.

⁶¹ Por. Gregorius Nazianzenus, *Oratio XV* 3, PG 35, 913-916; zob. 4Mch 15, 10.

⁶² Gregorius Nazianzenus, *Oratio XV* 3, PG 35, 916, tłum. Gruzewski, s. 316.

przez jednego ojca oraz narodzenia się z tego samego łona matczynego (por. 4Mch 13, 19; 10, 2), ale także wzajemnego dorastania, wspólnego kształtowania się, a nade wszystko ćwiczenie się w Bożym Prawie (por. 4Mch 13, 20-24). Nabycie dzięki Prawu tych samych cnót – jak zauważył autor 4Mch – umocniło „ich wzajemną przychylność i zgodę” (4Mch 13, 25). Ta wzajemna miłość braterska – jak wynika z przekazu 4Mch – pomogła wytrwać braciom w czasie tortur, ponoszonych w imię wierności nakazom Prawa⁶³. W poetycki sposób autor 4Mch tak opisał tę braterską miłość:

„O święta i harmonijna zgodo siedmiu braci co do pobożności! Żaden z siedmiu młodzieniaszków nie stchórzył ani wobec śmierci się nie zawałał [...]. O prześwięta zgodna siódemko! [...] wokół siódemki w chórze krążąc, strach przed mękami unicestwili” (4Mch 14, 3-4. 7. 8).

W tym kontekście autor 4Mch posłużył się motywem duszy (ψυχή): podobnie jak dusza swymi impulsami porusza członki ciała⁶⁴, tak jedna dusza pobudzała siedmiu braci w ich walce o zachowanie wierności Prawu (por. 4Mch 14, 6).

Jednym z przejawów tej jedności w miłości braterskiej były wzajemne zachęcania się do wytrwania na torturach, aby tylko zachować wierność Prawu (por. 4Mch 9, 23; 13, 9-18). Wytrwałość i poniesienie męczeństwa dla Prawa kolejni bracia poczytywali sobie jako wyraz trwania w jedności braterskiej (por. 4Mch 10, 3; 11, 22; 12, 16).

W bardzo podobny sposób podejmuje kwestię braterskiej więzi św. Grzegorz. Podkreślił zatem, że są braćmi, którzy „pochodzą z jednego łona (τὸ τῆς μιᾶς γαστρὸς πολυάνδριον)”⁶⁵; jednocześnie zaznaczył, że braćmi są „nie mniej duchowo niż cieleśnie (οὐχ ἥττον ἀδελφοὶ τὰς ψυχὰς ἢ τὰ σώματα)”⁶⁶. Ważnym elementem budowania tej braterskiej jedności było wychowanie młodzieńców w Prawie, co zaowocowało ich gorliwością w obronie zachowania nakazów tegoż Prawa. Stąd też wyrazem tej jedności braterskiej dla Nazjanzeńczyka było wspólne pragnienie śmierci męczeńskiej, która miała być świadectwem ich wierności Prawu, a co za tym idzie zwycięstwa nad prześladowcami. W tym kontekście św. Grzegorz posłużył się – podobnie jak autor 4Mch – symboliką liczby siedem:

„A ty przeciwko Prawu Boga stajesz do boju, [...] przeciwko siedmiu braciom jednym duchem współpowiązanych (πρὸς ἀδελφοὺς ἑπτὰ μιᾶ ψυχῆ συνδεδεμένους), przeciwko siedmiu symbolom zwycięstwa”⁶⁷.

Do tego motywu komplementarnym określeniem jest stwierdzenie:

⁶³ Por. Wojciechowski, *Apokryfy z Biblii greckiej*, s. 179.

⁶⁴ Takie postrzeganie funkcji duszy jest typowo greckie, a w szczególności sposób charakterystyczny dla stoicyzmu, por. tamże, s. 182.

⁶⁵ Gregorius Nazianzenus, *Oratio XV 7*, PG 35, 924, tłum. Gruzewski, s. 319.

⁶⁶ Tamże XV 3, PG 35, 916, tłum. Gruzewski, s. 316.

⁶⁷ Tamże XV 6, PG 35, 921, tłum. Gruzewski, s. 318.

„[prześladowcy] bardzo wielkiej doznali klęski od zjednoczonych duchowo (συνψυχίας) siedmiu braci walczących w obronie swojej wiary”⁶⁸.

Podobnie jak w 4Mch, pojawia się w *Oratio* XV motyw wzajemnych zachęć braci, aby wytrwali w czasie próby i odnieśli zwycięstwo⁶⁹. W tym kontekście Nazjanzeńczyk wykorzystał motyw z Ps 132, 1, wkładając w usta braci następujące stwierdzenie:

„Pięknie jest braciom współmieszkać, współucztować społecznie, lecz piękniejszą jest rzeczą wspólne narażanie się dla cnoty”⁷⁰.

Duchowa, a nie tylko cielesna więź braci, bardzo wymownie została wyrażona przez św. Grzegorza w kolejnej zachęcie wypowiedzianej przez braci męczenników:

„Okażmy się braćmi jedni drugich zarówno przez urodzenie, jak i przez śmierć, a walczmy wszyscy jak jeden mąż i każdy za wszystkich”⁷¹.

W swych rozważaniach Nazjanzeńczyk poszedł dalej, gdyż podał, że bracia męczennicy nawet „zazdrościli sobie nawzajem śmierci (ζηλοτυποῦντες ἀλλήλους τῆς τελευτῆς)”⁷². Jedyłą zaś ich obawą było to, „by tyran nie zaprzestał zadawania męczarni i w ten sposób niektórzy z nich nie odeszli bez wieńca zwycięstwa i by wbrew swej woli nie zostali rozdzieleni oraz nie odnieśli złego zwycięstwa, narażając się na nieodbycie męczeństwa”⁷³.

Na zakończenie prezentacji siedmiu braci, jakiej dokonał św. Grzegorz, należy jeszcze zauważyć, że Nazjanzeńczyk zwrócił uwagę – podobnie jak autor 4Mch – na fakt uświęcenia się męczenników⁷⁴. To uświęcenie, które – według przekazu 4Mch 17, 20 – sprawił sam Bóg, mogło się dokonać dzięki wierności Prawu, jaką wykazali młodzieńcy. Św. Grzegorz podał odnośnie tej kwestii następujący argument:

„Tak dokonali ofiary młodości synowie nie służąc rozkoszy, lecz panując nad cierpieniami (τῶν παθῶν – czyli namiętnościami) i uświęcając własne ciała”⁷⁵.

⁶⁸ Tamże XV 8, PG 35, 925, tłum. Grużewski, s. 319. Należy zauważyć, że zewnętrznym wyrazem jedności braci w zmaganiach o zachowanie wierności Prawu w przekazie Nazjanzeńczyka były gesty wzajemnego obejmowania się i ściskania się braci, por. tamże XV 7, PG 35, 924. Ponadto – o czym będzie jeszcze dalej mowa – św. Grzegorz przyrównuje braci męczenników w ich zmaganiach do szyku bojowego, co stanowi metaforyczne podkreślenie ich wspólnego, zjednoczonego działania.

⁶⁹ Por. tamże XV 7, PG 35, 924.

⁷⁰ Tamże XV 7, PG 35, 924, tłum. Grużewski, s. 318.

⁷¹ Tamże, tłum. Grużewski, s. 319.

⁷² Tamże XV 3, PG 35, 916, tłum. Grużewski, s. 316. W kontekście przywołanego cytatu pojawia się czasownik ζηλοτυπέω, który ma również znaczenie „naśladować”. A zatem w przytoczonej frazie można dopatrywać się motywu wzajemnego naśladowania braci w kwestii śmierci męczeńskiej, co jest obecne w 4Mch.

⁷³ Tamże.

⁷⁴ Por. 4Mch 17,19-20. Zob. Gregorius Nazianzenus, *Oratio* XV 10, PG 35, 929.

⁷⁵ Gregorius Nazianzenus, *Oratio* XV 10, PG 35, 929, tłum. Grużewski, s. 321.

Taka argumentacja wpisuje się oczywiście w tok rozważań 4Mch, gdzie odnośnie siedmiu braci pojawia się następujące stwierdzenie: „Jeśli tedy aż do śmierci cierpieniami siedmiu braci wzgardziło, trzeba się zgodzić pod każdym względem, że pobożny rozum jest samowładcą namiętności” (4Mch 13, 1)⁷⁶.

c) Matka siedmiu braci. Wiele paraleli można dostrzec również w przypadku prezentacji matki braci machabejskich. Na pierwsze miejsce wysuwa się określenie jej jako „szlachetna matka (γενναία μήτηρ)”⁷⁷. Św. Grzegorz kilkakrotnie podkreślił fakt, że owa matka w chwili męczeństwa swych dzieci była już starszą kobietą, o czym świadczy wzmianka o jej siwych włosach⁷⁸, starości⁷⁹ oraz starczym ciele⁸⁰. Podobnie scharakteryzował ją autor 4Mch, który określił ją jako „starą matkę (γεραία μήτηρ)” (4Mch 8, 3) i w kilku miejscach wyakcentował jej starość (por. 4Mch 8, 20; 16, 1; 17, 9).

Wspólnym motywem *Oratio* XV oraz 4Mch jest „osobliwa miłość” matki względem swych dzieci – „wbrew naturalnemu porządkowi”⁸¹. Autor 4Mch dość szeroko omawia to zagadnienie (por. 4Mch 14, 11 - 17, 6), które streszcza się w następującym stwierdzeniu:

„Matka dwie [możliwości] mając przed sobą, pobożność i dla siedmiu synów doraźny ratunek wedle tyрана obietnic, raczej pobożność umiłowała, dając ratunek dla życia wiecznego wedle Boga” (4Mch 15, 2-3).

Matka siedmiu synów, zamiast lamentować nad niedolą dzieci, zamiast ich namówić – zgodnie z oczekiwaniami prześladowców – aby złamali Prawo, a przez to ocalili życie, zachęcała ich do wierności Prawu nawet za cenę ofiary z życia (por. 4Mch 15, 12; 16, 15-25). Autor 4Mch z emfazą stwierdził, że „z powodu bojaźni Bożej zlekceważyła doraźny ratunek dla dzieci” (4Mch 15, 8), mając na uwadze nagrodę wieczną za ich zwycięstwo w „świętych zawodach”. W celu uwypuklenia heroicznej miłości matki autor 4Mch zestawia ją z innymi kobietami, zauważając, że „im bardziej [...] słabego ducha i wielodzietne są matki, tym bardziej dzieci kochają” (4Mch 15, 5) i w konsekwencji chcą ocalić je od doczesnych nieszczęść. Aby wzmocnić swą argumentację, autor 4Mch odwołał się do przykładu zwierząt, które dla ocalenia życia swego potomstwa podejmują wszelkie możliwe sposoby ratunku (por. 4Mch 14, 13-19). Matka braci machabejskich potrafiła jednak zapanować nad naturalnymi

⁷⁶ Wyakcentowanie przez św. Grzegorza faktu, że męczennicy jako młodzieńcy panowali nad rozkoszami/namiętnościami, może być nawiązaniem do rozważań autora 4Mch, który pouczając o wstrzeźliwości, odwołał się do przykładu Józefa Egipskiego: „Dlatego właśnie wstrzeźliwy Józef jest wychwalany, ponieważ myślą opanował pociąg do przyjemności. Młodym bowiem będąc i u szczytu potencji, poskromił rozumem namiętną żądzę” (4Mch 2, 2-3).

⁷⁷ Por. Gregorius Nazianzenus, *Oratio* XV 4, PG 35, 916, tłum. Grużewski, s. 316; XV 8, PG 35, 925; XV 12, PG 35, 932; XV 5, PG 35, 917 (przymiotnik w stopniu wyższym). Zob. 4Mch 15, 24.

⁷⁸ Por. Gregorius Nazianzenus, *Oratio* XV 4, PG 35, 916; XV 8, PG 35, 925.

⁷⁹ Por. tamże XV 4, PG 35, 917; XV 9, PG 35, 928.

⁸⁰ Por. tamże XV 9, PG 35, 929.

⁸¹ Por. tamże XV 4, PG 35, 916.

odruchami macierzyńskiej miłości (por. 4Mch 14, 11), a przez to poświadczyła swą prawdziwą miłość matczyną, ukierunkowaną na wieczne szczęście swych dzieci (por. 4Mch 17, 5). Ważnym elementem prezentacji matki w 4Mch jest ukazanie jej jako kobiety, która panuje nad typowymi – jak zaznaczył autor 4Mch – emocjami matek (por. 4Mch 16, 3), będącymi zgodnie z naturą bardziej współczującymi dla swych dzieci niż nawet ojcowie (por. 4Mch 15, 4). Stąd też – jak podkreślił autor 4Mch – matka nie lamentowała, ani nie rozpaczała, co więcej – ani nie uroniła łzy, widząc okrutne męki i śmierć swych dzieci (por. 4Mch 15, 19-20; 16, 12).

Tak samo przedstawił matkę siedmiu braci św. Grzegorz, który stwierdził:

„Nie litowała się bowiem nad dziećmi, lecz konała w obawie, aby nie ominęło ich męczeństwo”⁸².

„A szlachetna matka, będąc nią rzeczywiście w stosunku do nich – tak licznych i tak cnotliwych – jako wielka i wielkoduszna wyznawczyni Prawa Mojżeszowego – w tym czasie doznała radości i obawy zarazem pozostając pomiędzy tymi dwoma uczuciami: radości, z powodu oglądania męstwa; obawy, z powodu niepewności tego, co miało nastąpić, i wzmaganania się zadawanych synom udręczeń”⁸³.

Ponadto Nazjanzeńczyk bardzo mocno również wyakcentował brak rozpacz, czy też lamentacji ze strony matki, która patrzyła na męczarnie swych dzieci⁸⁴. Jak zaznaczył, prawdziwy powód do oplakiwania dzieci matka miałaby wówczas, gdyby synowie nie wytrwali i pod wpływem namów, gróźb prześladowców, czy też samych tortur okazali się niewierni Prawu⁸⁵.

Mówiąc o męznym znoszeniu przez matkę widoku męczonych dzieci, obaj autorzy podkreślili, że źródłem tego było jej zaufanie, czy też oddanie się Bogu⁸⁶. Wspólnym motywem analizowanych dzieł jest interpretacja ofiary matki siedmiu synów jako ofiary Abrahama z Izaaka⁸⁷, którą ofiara matki machabejskiej nawet – zdaniem św. Grzegorza – przewyższyła⁸⁸. Ofiara matki – jak zauważyli obaj autorzy – miała również wymiar duchowy⁸⁹.

Bardzo wyraźnym punktem stycznym w przypadku prezentacji osoby matki w 4Mch oraz *Oratio XV* jest opis okoliczności jej śmierci. Autor 4Mch podał następujący opis:

„Mówili zaś niektórzy z włóczników, że gdy miała być zabrana i ona na śmierć, żeby nikt nie chwycił jej ciała, sama rzuciła się w ogień” (4Mch 17, 1).

⁸² Tamże XV 4, PG 35, 916, tłum. Gruzewski, s. 316.

⁸³ Tamże XV 8, PG 35, 925, tłum. Gruzewski, s. 319.

⁸⁴ Por. tamże XV 9, PG 35, 928.

⁸⁵ Por. tamże.

⁸⁶ Por. tamże XV 9, PG 35, 928. Zob. 4Mch 15, 24.

⁸⁷ Por. Gregorius Nazianzenus, *Oratio XV* 4, PG 35, 916. Zob. 4Mch 14, 20; 15, 28.

⁸⁸ Por. Gregorius Nazianzenus, *Oratio XV* 4, PG 35, 916.

⁸⁹ Por. tamże; XV 9, PG 35, 928. Zob. 4Mch 15, 21-23. 29.

Decydując się na tego rodzaju posunięcie, matka machabejska być może nie chciała dopuścić, aby w jakikolwiek sposób oprawcy pohańbili jej ciało⁹⁰. Podobna wzmianka znajduje się w *Oratio XV*:

„To powiedziała i została dołączona do swoich dzieci. W jaki sposób? Jak biegnąca do komnaty małżeńskiej – na stos [tak bowiem opiewał wyrok] nawet nie czekając na prowadzących ją, aby snadź skalane ciało nie tknęło się ciała świętego i szlachetnego”⁹¹.

Warto zaznaczyć, że autor 2Mch nie podaje żadnych okoliczności śmierci owej kobiety, ograniczając się jedynie do krótkiego stwierdzenia: „Ostatnia po synach zmarła matka” (2Mch 7, 41).

2. Agonistyczno-militarna metaforyka w opisie męczeństwa (pokonanie tyrana, zdobycie cnoty). Jednym z głównych motywów, jaki – w odróżnieniu od 2Mch – pojawia się w 4Mch, jest motyw agonistyczny. Autor 4Mch nawiązał zatem do metaforyki zawodów sportowych, aby opisać metaforycznie śmierć męczenników machabejskich. Stąd też męczennicy określani zostali mianem zawodników/sportowców: ἄθλητής – „zapaśnik, szermierz, atleta” (4Mch 6, 10; 17, 15-16), ἀγωνιστής – „zapaśnik, wojownik, bojownik, zawodnik, szermierz” (4Mch 12, 14); a zniesione mężnie tortury zwieńczone śmiercią męczeńską zawodami – ἀγών (4Mch 9, 23; 11, 20; 13, 15; 15, 29; 16, 16; 17, 11). Te szczególne zawody zostały przez autora 4Mch określone rozmaitymi przydawkami: ἱεροπρεπής – „czcigodny” (4Mch 11, 20); γενναῖος – „szlachetny, dobry, wzniosły” (4Mch 16, 16); θεῖος – „boski” (4Mch 17, 11). Również inne określenia, jakimi posłużył się autor 4Mch, nawiązują do metaforyki sportowej. Przykładem jest słowo ἄθλον, które stanowi fachowy termin określający „nagrodę za zwycięstwo w zawodach” (4Mch 9, 8), czy też przyrównanie męczenników do biegaczy na drodze ku nieśmiertelności (por. 4Mch 14, 5: ἐπ’ ἀθανασίας ὁδὸν τρέχοντες). Zwieńczenie całej metaforyki agonistycznej znajduje się natomiast w tym fragmencie:

„Zaprawdę były to bowiem boskie zawody, w których wystąpili. Nagród rozdawczynią cnota, wytrwałość oceniająca; zwycięstwem niezniszczalność w życiu długotrwałym. Eleazar pierwszym zawodnikiem, matka siedmiu chłopców się dołączyła, bracia zaś współzawodniczyli. Tyran był przeciwnikiem; świat i ludzkość widzami; cześć dla Boga zwyciężyła, swoich sportowców uwieńczając. Któż nie zdumiewał się sportowcami boskiego prawodawstwa? Któż się nie przejął?” (4Mch 17, 11-16).

Autor 4Mch opisując cały proces męczeństwa, zwrócił także uwagę na istotny element odbywających się zawodów sportowych, czyli na widownię, którą

⁹⁰ Por. G.M. Baran, *Kobiety w kulturze i religii społeczności żydowskiej w świetle Ksiąg Machabejskich*, „Studia Elckie” 16 (2014) 421.

⁹¹ Gregorius Nazianzenus, *Oratio XV* 10, PG 35, 929, tłum. Gruzewski, s. 320.

stanowił świat i ludzkość. Całość tych zawodów stanowiło zmaganie się o cnotę (por. 4Mch 9, 8; 12, 14; 11, 2), a ostateczną nagrodą było uświęcenie przez Boga męczenników i życie wieczne z Nim (por. 4Mch 10, 15; 16, 13; 17, 17-20; 18, 3. 23). Owocem tych zmagani był również zwycięstwo nad przeciwnikiem, czyli Antiochem IV. Autor 4Mch sugestywnie określił to jako „obalenie/zwyciężenie tyrani/tyrana” (por. 4Mch 1, 11; 8, 2. 15; 9, 30; 11, 24; 17, 2; 18, 5). W kontekście metaforyki agonistycznej na uwagę zasługuje również tytuł, jakim została obdarzona matka siedmiu braci: „w wewnętrznych zawodach mistrzyni (τοὺ διὰ σπλάγχων ἀγῶνος ἀθλοφόρος)” (4Mch 15, 29). Z pewnością chodzi tutaj o jej wewnętrzne zmagania pomiędzy rozumem a matczynymi uczuciami, co w konsekwencji zaowocowało swego rodzaju duchowym męczeństwem⁹², gdyż musiała jako matka patrzeć na męczeństwo własnych dzieci: chociaż odwołując się do wierności Prawu, mogła je uratować od śmierci, ona jednak poprzez nieustanne zachęty czuwała niejako, aby wytrwały do końca.

Obok metaforyki agonistycznej – w nieco mniejszym wymiarze – w 4Mch występują metafory militarne. Autor 4Mch przyrównał męczeństwo również do wyprawy wojennej, w której biorą udział męczennicy. Zostało to wyrażone w apostroficznym wezwaniu pierwszego z braci: „Świętym i szlachetnym bojem wojujcie o pobożność (ἱερὰν καὶ εὐγενῆ στρατείαν στρατεύσασθε περὶ τῆς εὐσεβείας)” (4Mch 9, 24). Wyraża to także następujące stwierdzenie autora 4Mch:

„stawszy się szlachetnymi i mężnymi w walce pieszej i w oblężeniu (εἰς πεζομαχίαν καὶ πολιορκίαν), zwyciężyli gromiąc wszystkich nieprzyjaciół” (4Mch 17, 24).

Stąd też wystąpienie męczenników w obronie Prawa autor 4Mch opisał za pomocą czasowników: προασπίζω – „trzymać tarczę, bronić, osłaniać” (4Mch 6, 21), ὑπερασπίζω – „osłaniać, zakrywać tarczą” (4Mch 7, 8) oraz καθοπλίζω – „uzbroić, pokonać, zwalczyć” (4Mch 13, 16). W opisie zaś mężnego znoszenia męki przez Eleazara zastosował motyw obleganego miasta:

„Żadne miasto licznymi i rozmaitymi machinami oblegane tak ich nie odparło, jak ów prześwięty [mąż]. Dusza jego święta udrekami i torturami w ogniu trawiona zwyciężyła oblegających za sprawą tarczy strzegącego pobożności rozumu” (4Mch 7, 4).

Szósty z braci natomiast został ukazany jako „szlachetnością uzbrojony (καλοκάγαθία καθοπλισμένος)” (4Mch 11, 22). Również we wzajemnych zachętach braci pojawia się wezwanie o charakterze militarnym:

„Uzbrójdźmy się tedy władzą nad namiętnościami od boskiego rozumu (καθοπλισώμεθα τοιγαροῦν τὴν τοῦ θεοῦ λογισμοῦ παθοκρατείαν)” (4Mch 13, 16).

⁹² Por. Baran, *Kobiety w kulturze i religii społeczności żydowskiej*, s. 414-418.

Zaś siódmy z braci ewentualne ocalenie życia za cenę przekroczenia nakazów Prawa przyrównuje do dezercji (por. 4Mch 12, 16: ἀπαυτομολέω). Na szczególną uwagę zasługuje bezpośrednio określenie matki braci męczenników jako θεοῦ στρατιῶτις – „żołnierz Boga” (4Mch 16, 14). Ciekawą kwestią jest również określenie Antiocha IV, który w stosunku do „walczących” męczenników został nazwany ὁ πολέμιος, czyli wróg, nieprzyjaciel (por. 4Mch 8, 10; 11, 23; 17, 24) o charakterze wojennym⁹³. Owocem tej walki było zwycięstwo, wyrażające się – jak zostało wyżej powiedziane – w obaleniu tyrana/tyranii. Jak zaznaczył autor 4Mch, Antioch IV nie osiągnąwszy zamierzonego celu, opuścił Jerozolimę i podjął wyprawę na Persję (por. 4Mch 18, 5).

Również św. Grzegorz w swej mowie – chociaż w nieco skromniejszym wymiarze – posłużył się podobną metaforą. Stąd też Eleazara, który jako pierwszy poniósł śmierć męczeńską, nazwał „prawym początkiem bojów (προοίμιον ἀθλήσεως δεξιόν)⁹⁴, a także προαγωνιστής – „walczącym na czele, w pierwszych szeregach⁹⁵, braci zaś męczenników – „szermierzami prawdy (ἀληθείας ἀγωνισταί)⁹⁶. Ciekawe określenie św. Grzegorz zastosował w stosunku do matki braci machabejskich: zwycięzca olimpijski – Ὀλυμπιονίκης⁹⁷. Poniesione tortury oraz śmierć męczeńską Nazjanzeńczyk przyrównał natomiast do zawodów sportowych opisywanych terminami: ἀγῶνες – „zawody, zapasy, walki⁹⁸, ἄθλα – „zawody⁹⁹, ἄθλησις – „walka, zapasy¹⁰⁰, czy też ἀγώνισμα – „walka¹⁰¹. Podjęte zaś dobrowolne męczeństwo w obronie wierności Prawu św. Grzegorz wyraził za pomocą czasowników: ἀθλέω – „walczyć¹⁰² oraz ἀγωνίζομαι – „współzawodniczyć o nagrodę, walczyć, bić się¹⁰³; προαγωνίζομαι – „walczyć przedtem, walczyć na czele¹⁰⁴, ἐπαγωνίζομαι – „współzawodniczyć, walczyć na zawodach, ponownie współzawodniczyć¹⁰⁵. Zjednoczonych ze sobą braci męczenników w duchowej walce św. Grzegorz przyrównał natomiast do szyków wojskowych/bojowych: „uszykowali się do boju (παρετάξαντο)¹⁰⁶; „stanęliśmy

⁹³ Czasownik πολεμίζω, z którym należy połączyć powyższy termin, posiada znaczenie: „prowadzić wojnę, wojować”.

⁹⁴ Gregorius Nazianzenus, *Oratio* XV 3, PG 35, 913, tłum. Gruzewski, s. 315.

⁹⁵ Por. tamże XV 9, PG 35, 925; XV 6, PG 35, 921.

⁹⁶ Tamże XV 3, PG 35, 916, tłum. Gruzewski, s. 316.

⁹⁷ Tamże XV 9, PG 35, 925, tłum. Gruzewski, s. 319. Elementem jej zwycięstwa było to, że jej synowie wytrwali aż do śmierci w wierności Prawu.

⁹⁸ Por. tamże XV 11, PG 35, 932.

⁹⁹ Por. tamże XV 7, PG 35, 924; XV 11, PG 35, 932.

¹⁰⁰ Por. tamże XV 3, PG 35, 913; XV 5, PG 35, 920; XV 11, PG 35, 932; XV 10, PG 35, 929.

¹⁰¹ Por. tamże XV 9, PG 35, 928.

¹⁰² Por. tamże XV 7, PG 35, 924; XV 9, PG 35, 928; XV 11, PG 35, 932.

¹⁰³ Por. tamże XV 8, PG 35, 925; 9, PG 35, 928. 929.

¹⁰⁴ Por. tamże XV 6, PG 35, 921.

¹⁰⁵ Por. tamże.

¹⁰⁶ Tamże XV 5, PG 35, 917, tłum. Gruzewski, s. 317.

w szyku bojowym (παρατετάγμεθα) i tak żeśmy się uzbroili (ὀπλίσαμεθα)¹⁰⁷; „trwali do końca w szyku (τάξις)”¹⁰⁸; „jaśnieje bojowy szyk was (σύνταγμα ὁμῶν)”¹⁰⁹. Podobnie jak w 4Mch całość zmagania męczenników Nazjanzeńczyk postrzegał jako walkę w obronie cnoty – ὑπὲρ ἀρετῆς ἀγωνιζόμενοι¹¹⁰, czy też pobożności – ὑπὲρ εὐσεβείας ἀγωνιζόμενοι¹¹¹. W tej walce zasadniczym orężem męczenników – według św. Grzegorza – była pobożność, dlatego zostali oni określani τῆ εὐσεβεία καθοπλίσαμενοι – „pobożnością zbrojni”¹¹². Natomiast obwarowaniem w oblężeniu przez wrogów (por. 4Mch 17, 24) było dla nich Prawo¹¹³. Nazjanzeńczyk zwrócił uwagę również na dość ciekawy aspekt zmagania braci męczenników z Antiochem IV: było nim wygłaszanie mów przez Antiocha IV oraz braci męczenników, którzy poprzez odpowiedni dobór argumentów starali się odpierać zarzuty prześladowcy. W tym kontekście Nazjanzeńczyk użył metafory szyków bojowych: męczennicy uzbrojeni stosownymi argumentami przeciwstawiali się „szykowi niebezpieczeństw” ze strony Antiocha IV¹¹⁴. Owocem tej walki/zmagania się z Antiochem IV była – podobnie jak w 4Mch – klęska Seleucydy, któremu nie udało się zmusić męczenników do złamania Prawa¹¹⁵. Stąd też – jak zaznaczył św. Grzegorz w podobny sposób do autora 4Mch – pokonany Antioch IV „odszedł niczego nie dokonawszy”¹¹⁶. Ostatecznym natomiast owocem podjętych przez męczenników zmagania było – podobnie jak w 4Mch – uświęcenie się męczenników¹¹⁷ oraz osiągnięcie życia wiecznego z Bogiem¹¹⁸. Nagrodzenie całości zwycięstwa męczenników zarówno autor 4Mch, jak i św. Grzegorz opisał

¹⁰⁷ Tamże XV 5, PG 35, 920, tłum. Grużewski, s. 317.

¹⁰⁸ Tamże XV 8, PG 35, 925, tłum. Grużewski, s. 319.

¹⁰⁹ Tamże XV 9, PG 35, 928, tłum. Grużewski, s. 320.

¹¹⁰ Tamże XV 9, PG 35, 928; por. XV 2, PG, 35, 913; XV 5, PG 35, 920; XV 7, PG 35, 924.

¹¹¹ Tamże XV 8, PG 35, 925.

¹¹² Tamże XV 10, PG 35, 928, tłum. Grużewski, s. 321. Por. tamże XV 5, PG 35, 920.

¹¹³ Por. tamże XV 5, PG 35, 920.

¹¹⁴ Por. tamże XV 5, PG 35, 917-920. Należy w tym miejscu zaznaczyć, że w 2Mch również pojawiają się wypowiedzi braci machabejskich, jednakże są one – z wyjątkiem ostatniej – bardzo krótkie (por. 2Mch 7, 2. 6. 8-9. 11. 14. 16-17. 18-19. 30-38). W 4Mch występują nieco dłuższe wypowiedzi męczenników, które mają niejako charakter riposty na wcześniejsze słowa Antiocha IV (por. 4Mch 9, 1-9. 15. 17-18. 30-32; 10, 10-11. 18-21; 11, 2-8. 12. 20-27; 12, 11-14. 16-19). Wzmianka w *Oratio* XV o swego rodzaju wymianie zdań braci męczenników z Antiochem (por. Gregorius Nazianzenus, *Oratio* XV 5, PG 35, 920) pozwala dostrzec większą zbieżność z 4Mch. Wygłaszanie mów przez Antiocha IV oraz męczenników św. Grzegorz postrzegał również jako swego rodzaju „zapasy” (por. tamże XV 5, PG 35, 920: „ἄθλησις”), co niewątpliwie jest odzwierciedleniem starożytnych praktyk związanych z organizowanymi agonami oratorskimi, por. M. Korolko, *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa 1990, 31.

¹¹⁵ Por. Gregorius Nazianzenus, *Oratio* XV 6, PG 35, 920-921; XV 10, PG 35, 929.

¹¹⁶ Tamże XV 11, PG 35, 932, tłum. Grużewski, s. 321. Por. 4Mch 18, 5.

¹¹⁷ Por. Gregorius Nazianzenus, *Oratio* XV 10, PG 35, 929. Zob. 4Mch 17, 20.

¹¹⁸ Por. Gregorius Nazianzenus, *Oratio* XV 5, PG 35, 920; XV 7, PG 35, 924; XV 10, PG 35, 929.

metaforycznie jako uwieńczenie wieńcem¹¹⁹, który był typowym wyróżnieniem dla zwycięscy w starożytnych agonach¹²⁰.

3. Paralelne określenia narzędzi tortur. Analizując zawarty w *Oratio* XV opis narzędzi tortur, można zauważyć, że św. Grzegorz wymienił dość szerokie ich spektrum, które swoje paralele znajduje przede wszystkim w 4Mch. Dla pewnej przejrzystości zestawimy komplementarnie w tabeli poszczególne nazwy tych narzędzi oraz miejsce ich występowania w omawianych dziełach:

<i>Oratio</i> XV	4Mch
XV 4, PG 35, 917: ἀρθρέμβολα προτεινόμενα (narzędzia tortur do wyłamywania stawów)	8, 13: ἀρθρέμβολα στρεβλωτήρια (narzędzia tortur do rozrywania stawów/rozciągania na kole); 10, 5: ἀρθρέμβολα ὀργάνα (narzędzia tortur rozciągające stawy)
XV 4, PG 35, 917: τροχοί (koła tortur)	9, 12. 17. 19-20; 10, 8; 11, 10. 17: τροχός; 5, 32; 8, 13; 15, 22: τροχοί; 5, 3: τροχίζω (łamać kołem, torturować)
XV 4, PG 35, 917: τροχαντήρες (skrętacze)	8, 13: τροχαντήρες
XV 4, PG 35, 917: καταπέλται (katapulty/napinacze)	9, 26; 11, 9; 18, 20: καταπέλτης; 8, 13; 11, 26: καταπέλται
XV 4, PG 35, 917: ἄκμαὶ σιδηρῶν ὀνύχων (ostrza żelaznych pazurów)	9, 26: σιδηραὶ χεῖρες ὀξέσι τοῖς ὄνυξιν (żelazne ręce o ostrych pazurach); 8, 13; 9, 28: χεῖρες σιδηραὶ (żelazne ręce)
XV 4, PG 35, 917: λέβητες (kotły)	12, 1: λέβης; 8, 13; 18, 20: λέβητες
XV 4, PG 35, 917; XV 6, PG 35, 921: πύρ (ogień)	5, 32; 6, 24; 7, 10. 12; 8, 13; 9, 19. 22; 10, 14; 11, 26; 13, 5; 14, 9. 10; 15, 15; 18, 20: πύρ; 17, 1: πυρά (stos pogrzebowy, paląca się masa drzew)
XV 6, PG 35, 921: δεσμά (więzy, kajdany, pęta, okowy)	12, 2: δεσμά
XV 6, PG 35, 921: στρέβλαι (korby, kołowroty, walce, narzędzia tortur, tortury)	7, 4; 9, 22; 14, 12; 15, 25: στρέβλαι

Na uwagę zasługuje fakt, że Nazjanzeńczyk wymienił w swej mowie jako oprawcę „włócznika” – δορυφόρος¹²¹. Również w relacji 4Mch pojawiają się postacie włóczników, którzy brali czynny udział w zadawaniu tortur męczennikom machabejskim (por. 4Mch 5, 2; 6, 1. 8. 23; 8, 13; 9, 16. 26; 11, 9. 27; 17, 1). Warto wspomnieć, że autor 2Mch w opisie zadawanych tortur męczennikom ani raz nie wzmiankuje włóczników; jedyna wzmianka pojawia się w 2Mch 3, 24, czyli w całkiem innym kontekście. Pośród narzędzi tortur św. Grzegorz

¹¹⁹ Por. tamże XV 7, PG 35, 924; XV 9, PG 35, 928. Zob. 4Mch 17, 15.

¹²⁰ Por. D. Słapek, *Sport i widowiska w świecie antycznym*, Kraków – Warszawa 2010, 459-464; B. Gąssowska, *Wieniec*, w: *Słownik kultury antycznej*, red. R. Kulesza, Warszawa 2012, 511.

¹²¹ Por. Gregorius Nazianzenus, *Oratio* XV 4, PG 35, 917.

ponadto wymienia „miecze rozpalone (ξίφη θηγόμενα)”¹²². Narzędzia o takiej nazwie nie pojawiają się ani w 4Mch, ani w 2Mch. Jedynie luźną paralelę do tego można znaleźć w 4Mch 6, 25, gdzie mowa jest o przypalaniu Eleazara jakimiś „narzędziami tortur (διὰ κακοτέχνων ὀργάνων καταφλέγοντες αὐτόν)”, oraz w 4Mch 11, 19, gdzie hagiograf podał, że szóstemu bratu oprawcy przykładali ostre rozżarzone rożny (ὀβελίσκοι ὀξεῖς πυρώσαντες) do pleców, a przebiwszy boki, wypalali mu wnętrzności. Nazjanzeńczyk w kontekście „przypuszczalnej” mowy jednego z braci machabejskich wymienił także θῆρες – „zwierzęta, dzikie zwierzęta”. W 4Mch (podobnie i w 2Mch) nie ma wzmianki na temat dzikich zwierząt, które miałyby stanowić „narzędzie” tortur męczenników. Być może jest to nawiązanie św. Grzegorza do historii Daniela w jaskini lwów, co jest zarówno wzmiankowane w 4Mch, jak i *Oratio XV*¹²³. W samej 4Mch mamy jedynie metaforyczne określenie oprawców, których autor 4Mch nazwał οἱ παρδάλειοι θῆρες – „dzikie leopardy” (4Mch 9, 28)¹²⁴.

Mając na uwadze powyższe zestawienie opisów narzędzi tortur, można wysunąć tezę, że św. Grzegorz sięgnął w tym względzie do tekstu 4Mch, w której została opisana znacznie większa ilość tych narzędzi niż w 2Mch, gdzie zostały wymienione jedynie: τύμπανον – „narzędzie tortur, egzekucji” (2Mch 6, 19. 28); μάστιξ – „bicz, batog, bat” (2Mch 7, 1); νευρά – „sznury, powróż (ze ścięgien)” (2Mch 7, 1); τήγανον – „patelnia” (2Mch 7, 3. 5); λέβης – „kocioł” (2Mch 7, 3); πυρά – „ogień” (2Mch 7, 5). Jak widać z przytoczonych przykładów, z narzędzi, jakie wymienia św. Grzegorz, w 2Mch występują jedynie „kotły” i „ogień”. Na tym tle wyraźniej widać pewną zależność *Oratio XV* od 4Mch.

4. Motyw ofiary oczyszczającej naród żydowski. Bardzo interesującym motywem w 4Mch jest niewątpliwie idea oczyszczenia narodu żydowskiego, która dokonała się poprzez ofiarę męczenników. Tę myśl autor 4Mch wyraził w ogólny sposób już w części wstępnej księgi: „oczyszczona została przez nich ojczyzna (καθαρισθῆναι δι’ αὐτῶν τὴν πατρίδα)” (4Mch 1, 11). Rozwinięcie tej myśli znajduje się w modlitwie Eleazara:

„Litościwy bądź względem swego ludu, niech ci wystarczy nasza zań kaźń. Uczyni mą krew ich oczyszczeniem i jako okup za ich życie zabierz życie moje (καθάρσιον αὐτῶν ποιήσον τὸ ἐμὸν αἷμα καὶ ἀντίψυχον αὐτῶν λαβὲ τὴν ἐμὴν ψυχὴν)” (4Mch 6, 28-29).

oraz w dalszym komentarzu autora 4Mch:

„ojczyzna [została] oczyszczona, jakby stali się okupem za życie wobec grzechów narodu. A przez krew pobożnych owych i ofiarę przebłagalną ich śmierci

¹²² Por. tamże; XV 6, PG 35, 921.

¹²³ Por. tamże: θῆρες. Zob. 4Mch 16, 3. 21; 18, 13.

¹²⁴ Być może św. Grzegorz wprowadził motyw zwierząt, mając na uwadze męczeństwa pierwszych chrześcijan, którzy ginęli na arenach rozszarpywani przez dzikie zwierzęta, por. np. Tacitus, *Annales* 15, 44; Eusebius Caesariensis, HE IV 15, 4; IX 6, 1; tenże, *De martyribus Palaestinae* 3, 1; 6, 3).

boska opatrzność poniżony Izrael wyratowała (τὴν πατρίδα καθαρισθῆναι ὡστερ ἀντίψυχον γεγονότας τῆς τοῦ ἔθνους ἀμαρτίας καὶ διὰ τοῦ αἵματος τῶν εὐσεβῶν ἐκείνων καὶ τοῦ ἰλαστηρίου τοῦ θανάτου αὐτῶν ἢ θεία πρόνοια τὸν Ἰσραὴλ προκακωθέντα διέσωσεν)” (4Mch 17, 21-22).

oraz:

„I dzięki nim pokój uzyskał naród (καὶ δι’ αὐτοὺς εἰρήνευσεν τὸ ἔθνος)” (4Mch 18, 4).

Jak wynika z przytoczonych tekstów, śmierć męczenników – według autora 4Mch – miała wartość przebłagania za grzechy ludu żydowskiego oraz oczyszczenia ojczyzny¹²⁵.

Podobny motyw pojawia się również w *Oratio XV*, gdy św. Grzegorz mówi:

„[Eleazar] przedtem składał ofiary i modlił się za lud, teraz jako najdoskonalszą ofiarę oczyszczającą cały lud [...] siebie samego Bogu przywodząc (vñv δὲ καὶ τελεώτατον θῦμα προσάγων ἑαυτὸν τῷ Θεῷ, παντὸς τοῦ λαοῦ καθάρσιον)”¹²⁶.

W tym kontekście Nazjanzeńczyk przywołał wspomnianą w Rz 12, 1 „ofiary żywą, świętą, miłą Bogu” i odniósł ją do złożonej z samego siebie ofiary Eleazara, jednocześnie stwierdzając, że była ona wspanialszą i czystsza niż cała liturgia Starego Przymierza¹²⁷. Do tej myśli św. Grzegorz nawiązał również w dalszej części mowy:

„Tak dokonał ofiary kapłańskiej Eleazar [...], uświęciwszy Izrael nie przez zewnętrzne ablucje, lecz krwią własną i uczyniwszy śmierć ostateczną tajemnicą (οὐ τοῖς ἔξωθεν ῥαντισμοῖς τὸν Ἰσραὴλ ἀγιάσας, ἀλλ’ οἰκείους αἵμασι, καὶ ποιήσας τὴν τελευτὴν τελευταῖον μυστήριον)”¹²⁸.

Trudno orzec, w jakim sensie śmierć Eleazara stanowiła „tajemnicę”, ale zawarte na początku mowy¹²⁹ rozważania św. Grzegorza na temat odniesienia męczeństwa męczenników machabejskich do Krzyża Chrystusa pozwalają przypuszczać, że Nazjanzeńczyk widział w śmierci Eleazara tajemniczy związek z ofiarą Krzyża, która miała najdoskonalszy i najpełniejszy wymiar oczyszczenia ludzkości z nieprawości¹³⁰.

Odnosząc się natomiast do męczeństwa braci machabejskich, św. Grzegorz określił ich śmierć jako „ofiary z ciała”: „nasze ciało złożmy w ofierze

¹²⁵ Por. Wojciechowski, *Apokryfy z Biblii greckiej*, s. 111; De Silva, *4 Maccabees*, s. 137-141.

¹²⁶ Gregorius Nazianzenus, *Oratio XV* 3, PG 35, 913, tłum. Grużewski, s. 315.

¹²⁷ Por. tamże XV 3, PG 35, 913.

¹²⁸ Tamże XV 10, PG 35, 929, tłum. Grużewski, s. 320.

¹²⁹ Por. tamże XV 1-2, PG 35, 912-913.

¹³⁰ Po tej linii interpretacyjnej idzie tłumacz *Oratio XV* – A. Grużewski (s. 321), który przekładając tekst przy słowie „tajemnica” dodał w nawiasie uzupełnienie „Krzyża”.

(σώματα εἰσενέγκωμεν)¹³¹. Tę ofiarę Nazjanzeńczyk traktował niewątpliwie w sposób łączny z ofiarą Eleazara, o czym świadczy następujące stwierdzenie: „Ofiara bowiem synów nadzwyczaj posłusznych Prawu i wysoce sprawiedliwych liczy się w poczet zasług ojca”¹³². Stąd też w dalszej części mowy św. Grzegorz wyraźnie stwierdził:

„Ich męstwo podziwiała cała Judea i, jak ona uwieńczona męczeństwem, radowała się i podniosła z upadku. [...] właśnie przebieg ich męczeństwa był decydujący dla całego narodu hebrajskiego”¹³³.

Tym decydującym elementem ofiary męczeńskiej dla narodu żydowskiego było oczyszczenie go z dokonanych nieprawości. Męczeńska śmierć męczenników stała się prześlaniem, które podniosło z upadku Judeę. Widać zatem wyraźnie zbieżność motywów pomiędzy 4Mch a *Oratio XV*: na plan pierwszy wysuwa się motyw oczyszczenia i w konsekwencji odmiany losu społeczności żydowskiej.

Należy wspomnieć, że w 2Mch w wypowiedzi siódmego z braci machabejskich pojawia się podobny motyw, mianowicie „oddania ciała i duszy za ojczyźne prawa” przez męczenników, co było połączone z modlitwą, aby Bóg zatrzymał na nich swój gniew i okazał narodowi żydowskiemu zmiłowanie (por. 2Mch 7, 37-38). Nie ma jednak po pierwsze mowy o oczyszczającym charakterze przelewanej przez męczenników krwi; po drugie – śmierci męczenników w przekazie 2Mch nie należy utożsamiać z ofiarą jako zastępczą wymianą, dzięki której Bóg został ułagodzony¹³⁴. W 4Mch pojawia się natomiast określenie śmierci męczenników jako ἱλαστήριον, czyli „ofiara prześlalalna”. To zaś pozwala wnioskować, że interpretacja śmierci męczenników, jakiej dokonał św. Grzegorz, idzie bardziej po linii teologicznej 4Mch niż 2Mch. Tę tezę poświadcza również użyte przez obu autorów słownictwo w tym kontekście.

5. Prawo Mojżeszowe jako wychowawca. Bardzo transparentnym elementem wspólnym dla 4Mch i *Oratio XV* jest koncepcja Prawa jako wychowawcy. W 4Mch w wypowiedzi Eleazara znajduje się apostroficzne wyrażenie παιδευτὰ νόμῳ – „wychowawco Prawo” (4Mch 5, 34), które wprost utożsamia Prawo z wychowawcą. Motyw wychowawczej funkcji (w procesie παιδεία) Prawa jest również obecny w innych miejscach księgi (por. 4Mch 1, 17; 13, 24)¹³⁵. Bardzo ciekawy jest fakt, że św. Grzegorz, komponując mowę matki męczenników, wkłada w jej usta ten sam zwrot, który w 4M 5, 34 wypowiada

¹³¹ Tamże XV 7, PG 35, 924, tłum. Gruzewski, s. 318. Por. tamże XV 11, PG 35, 929-932.

¹³² Tamże XV 3, PG 35, 913, tłum. Gruzewski, s. 316.

¹³³ Tamże XV 11, PG 35, 932, tłum. Gruzewski, s. 321.

¹³⁴ Por. R. Miggelbrink, *Gniew Boży. Znaczenie pewnej gorszącej tradycji biblijnej*, tłum. A. Wałęcki, Myśl Teologiczna 49, Kraków 2005, 79.

¹³⁵ Szerzej na ten temat zob. T. Witulski, *Das Konzept des νόμος im 4 Mac*, EstB 72 (2014) 441-449.

Eleazar: παιδευτὰ νόμῃ¹³⁶. Ponadto we wcześniejszych partiach *Oratio* XV pojawia się paralelne wyrażenie w postaci παιδαγωγὸς νόμος – „Prawo-wychowawca”¹³⁷. Tego rodzaju zbieżność rodzi wniosek, że św. Grzegorz motyw ten zaczerpnął z 4Mch, gdyż nie występuje on w 2Mch.

Przy tej okazji należy wspomnieć, że motyw wychowania (por. 4Mch 10, 10; 11, 15), a także związanego z nim ćwiczenia się w cnotach, jest obecny zarówno w 4Mch, jak i *Oratio* XV. Występuje tutaj nawiązanie do procesu kształcenia, jaki dokonywał się w greckim gimnazjonie¹³⁸. W 4Mch 5, 22-24 (por. 13, 21-24) mowa jest o filozofii żydowskiej, która tak wyuczyła (ἐκδιδάσκειν), wyćwiczyła (ἐξασκεῖν) oraz wychowała (παιδεύειν) przyszlých męczenników, że byli w stanie zachować wierność Prawu nawet za cenę życia. A zatem – podobnie jak Grecy w gimnazjonie – tak męczennicy zostali ukształtowani, wychowani i wyćwiczeni¹³⁹ w oparciu o Prawo, stanowiące fundament judaizmu, czyli owej filozofii żydowskiej. Również św. Grzegorz – posługując się podobnym słownictwem – zwrócił uwagę na kwestię wychowania braci machabejskich¹⁴⁰.

6. Motyw miejsca pochówku męczenników. W obu omawianych dziełach na uwagę zasługuje wzmianka o miejscu pochówku męczenników, czego nie ma w 2Mch. Autor 4Mch co prawda nie wspominał o konkretnym miejscu pogrzebania męczenników, ale w literacki sposób nakreślił zarys wspólnego grobu z napisem, który mógłby najlepiej odzwierciedlić ich zasługi:

„Byłoby bowiem właściwe na samym nagrobku (ἐπ’ αὐτοῦ τοῦ ἐπιταφίου) wypisać tym z [naszego] narodu na pamiątkę takie słowa: «Tutaj leżą pogrzebani stary kapłan i stara kobieta oraz siedmiu chłopców, na skutek przemocy tyrana zmierzającego do zniszczenia zasad społeczności Hebrajczyków; obronili oni lud spoglądając ku Bogu i aż do śmierci znosząc męki»” (4Mch 17, 8-10).

Ta literacka konstrukcja autora 4Mch sugeruje, że w czasie, kiedy miała miejsce kompozycja 4Mch, nie istniał żaden uznawany grób męczenników machabejskich¹⁴¹. W *Oratio* XV również nie pojawia się wzmianka o faktycznym grobie męczenników. Św. Grzegorz komponując potencjalne mowy poszczegól-

¹³⁶ Por. Gregorius Nazianzenus, *Oratio* XV 9, PG 35, 925.

¹³⁷ Por. tamże XV 3, PG 35, 916. Należy zaznaczyć, że zarówno termin παιδαγωγός, jak i παιδευτής mają m.in. znaczenie „nauczyciel, wychowawca”.

¹³⁸ Por. Słapek, *Sport i widowiska*, s. 281-285.

¹³⁹ W 2Mch 7, 27 pojawia się również zagadnienie wychowania, nie występuje jednakże motyw παιδεία.

¹⁴⁰ Por. Gregorius Nazianzenus, *Oratio* XV 2, PG 35, 913; XV 3, PG 35, 913.

¹⁴¹ Por. Wojciechowski, *Apokryfy z Biblii greckiej*, s. 194. M. Hadas (*The Third and Fourth Books of Maccabees*, s. 234) stwierdza natomiast, że owa wzmianka dotycząca grobu i napisu może być brana jako dowód, że 4Mch była przeznaczona do wygłoszenia w miejscu, w którym rzeczywiście był grób męczenników. To wygłoszenie mowy mogło mieć miejsce w czasie uroczystości obchodzonej dla uczczenia pamięci męczenników. Jednakże ze względu na retoryczny charakter

gólnych męczenników, w ich usta włożył jedynie życzenie odnoszące się do wspólnego pochówku. Pierwsza wzmianka o tym występuje w mowie przypisanej ogólnie braciom męczennikom:

„Jeruzalem, pochowaj nas zmarłych wspaniale, jeśli coś pozostanie do pochowania, opowiadaj o naszych czynach i pokazuj potomnym i twoim miłośnikom czczony grobowiec wielu mężów, pochodzących z jednego łona”¹⁴².

Druga wzmianka została wyrażona ustami matki siedmiu braci: „niech wspólny grób nas przyjmie!”¹⁴³. Jakkolwiek przywołane fragmenty przynależą do literackich, zretoryzowanych konstrukcji, to jednak warto zwrócić uwagę na dwa szczegóły. Po pierwsze na wzmiankę o wspólnym grobie męczenników. Zasadniczo w przypadku *Oratio XV* chodzi o wspólny pochówek siedmiu braci i ich matki; brak u św. Grzegorza bezpośredniego nawiązania do wspólnego grobu wraz z Eleazarem, jak to jest w 4Mch. Drugi szczegół to wyakcentowanie Jerozolimy jako miejsca pochówku. W tym kontekście rodzi się pytanie, czy wzmianka ta – obecna w ramach literackiej kompozycji – posiada w zamierzeniach św. Grzegorza jakiegokolwiek odniesienie do historycznych realiów, to znaczy, do realnego miejsca pochówku w Jerozolimie?

7. Wspólne odniesienia biblijne. Pewnym punktem wspólnym pomiędzy 4Mch a *Oratio XV* mogą być bezpośrednie odwołania do starotestamentalnych motywów biblijnych w ramach opisu męczeństw. Dla lepszego zobrazowania zostaną one przedstawione w tabeli:

Ofiarowanie Izaaka przez Abrahama (por. Rdz 22, 1-14)	<i>Oratio XV</i> 4, PG 35, 916	4Mch 7, 14; 14, 20; 15, 28; 17, 6; 18, 11
Daniel w jaskini lwów (por. Dn 6, 1-28)	<i>Oratio XV</i> 6, PG 35, 921; XV 11, PG 35, 932	4Mch 16, 3. 21; 18, 13
Ananiasz, Azariasz i Miszael w piecu ognistym (por. Dn 3)	<i>Oratio XV</i> 6, PG 35, 921; XV 11, PG 35, 932	4Mch 13, 9; 16, 3. 21; 18, 12
Motyw gorliwego Pinchasa (Fineasa) (por. Lb 25, 7-13)	<i>Oratio XV</i> 9, PG 35, 928	4Mch 18, 12

Należy wspomnieć, że w relacji męczeństwa Eleazara oraz siedmiu braci i ich matki autor 2Mch posłużył się jedynie jednym cytatem starotestamentalnym, który został zaczerpnięty z Pwt 32, 36¹⁴⁴. W *Oratio XV* nie pojawia się jednak żadne odniesienie do tegoż cytatu.

4Mch owa wzmianka nie musi być ostatecznym dowodem potwierdzającym istnienie wspomnianego grobu męczenników.

¹⁴² Gregorius Nazianzenus, *Oratio XV* 7, PG 35, 924, tłum. Gruzewski, s. 319.

¹⁴³ Tamże XV 9, PG 35, 928, tłum. Gruzewski, s. 320.

¹⁴⁴ Por. F. Gryglewicz, *Księgi Machabejskie. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Pismo Święte Starego Testamentu VI/4, Poznań 1961, 305.

8. Doksologia końcowa. Na szczególną uwagę zasługuje zbieżność zakończenia obu omawianych dzieł. To zakończenie ma postać doksologii, która posiada tę samą formułę:

„któremu chwała na wieki wieków. Amen (ὡ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων. Ἀμήν)¹⁴⁵.”

Doksologie o takim samym brzmieniu występują również w Nowym Testamencie (por. Ga 1, 5; Flp 4, 20; 1Tm 1, 17; 2Tm 4, 18; Hbr 13, 21)¹⁴⁶. Istnieje sugestia, że Nowy Testament tego rodzaju doksologię mógł zaczerpnąć z 4Mch¹⁴⁷. Wydaje się jednak, że jej genezy należy szukać we wspólnym źródle żydowskiej pobożności¹⁴⁸, która z kolei bardzo mocno osadzona jest w tradycji starotestamentalnej teologii¹⁴⁹.

Analizując zakończenie 4Mch, można zauważyć, że owa chwała – z racji oczywiście żydowskiego charakteru dzieła – jest przypisana bezpośrednio samemu Bogu (por. 4Mch 18, 23). W przypadku zaś doksologii św. Grzegorza trudno jednoznacznie orzec, czy posiada ona charakter teocentryczny czy chrystocentryczny. Trudność ta wynika z poprzedzającego wywodu, zakończonego wzmianką imienia Chrystusa, po którym bezpośrednio następuje zaimek względny ὡ:

„aby przez Nowe i Stare Przymierze uwielbiony był Bóg (Θεός) w nas, w Synu i Duchu Świętym, On który zna swoich i przez swoich jest znany; wyznawany i wyznający, sławiony i sławiący w samym Chrystusie (ἐν αὐτῷ τῷ Χριστῷ)¹⁵⁰.”

Wydaje się jednak, że – jak w przypadku Hbr 13, 20-21 oraz 1P 4, 11 – akcent należy położyć na osobie Boga (Θεός), któremu podporządkowana jest doksologia¹⁵¹. Rodzi się oczywiście pytanie, czy 4Mch była bezpośrednią inspiracją dla św. Grzegorza, aby po pierwsze zakończyć mowę doksologią, po drugie zaś – posłużyć się taką samą formułą jak w 4Mch. Pierwszorzędnie należy zauważyć, że większość mów św. Grzegorz zakończona jest doksologią. Te doksologie mają różną postać; pośród nich można znaleźć jednak również i taką formę, która jest identyczna z występującą w *Oratio* XV¹⁵². Stąd też rodzi

¹⁴⁵ Gregorius Nazianzenus, *Oratio* XV 12, PG 35, 933, tłum. Grużewski, s. 322. Por. 4Mch 18, 24.

¹⁴⁶ W Nowym Testamencie pojawiają się również doksologie o podobnym brzmieniu: Rz 11, 36; 16, 27; Ef 3, 21; 1P 5, 11; 2P 3, 18; Jud 1, 25; Ap 1, 6.

¹⁴⁷ Por. P. Staples, *The Unused Lever? A Study on the Possible Literary Influence of the Greek Maccabean Literature in the New Testament*, „Modern Churchman” 9 (1966) 221-222.

¹⁴⁸ Por. Wojciechowski, *Apokryfy z Biblii greckiej*, s. 200.

¹⁴⁹ Por. A. Suski, *U źródeł doksologii*, StPł 2 (1974) 8-12.

¹⁵⁰ Gregorius Nazianzenus, *Oratio* XV 12, PG 35, 933, tłum. Grużewski, s. 322.

¹⁵¹ Por. Suski, *U źródeł doksologii*, s. 14.

¹⁵² Taka sama doksologia jak w *Oratio* XV pojawia się również w: *Oratio* VII 24, PG 35, 788; X 4, PG 35, 832; inne postacie doksologii znajdują się np. w *Oratio* I 7, PG 35, 401: „ὡ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν”; II 117, PG 35, 513-514: „ὡ πᾶσα δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας

się wniosek, że św. Grzegorz niekoniecznie kierował się motywem doksológii końcowej z 4Mch. Ogólna praktyka stosowania doksológii w zakończeniu mów, która pojawia się również u innych pisarzy chrześcijańskich tamtego okresu¹⁵³, była co do treści inspirowana z pewnością tekstami biblijnymi Nowego Testamentu, a także praktyką liturgiczną. Stąd też trudno uznać obecność doksológii w *Oratio XV* za bezpośredni wpływ 4Mch na św. Grzegorza. Być może jedynie – aczkolwiek jest to daleko posunięta hipoteza – sama forma/kształt użytej przez Nazjanzeńczyka doksológii była inspirowana 4Mch.

Celem artykułu było wykazanie, że św. Grzegorz z Nazjanzu komponując *Oratio XV* sięgał do tekstu 4Mch. Taki wniosek z pewnością może się wstępnie zrodzić znawcom 4Mch już po pobieżnej lekturze *Oratio XV*. Potwierdzeniem tej tezy są przedstawione wyżej wyniki analiz, które pozwalają zauważyć, że na wielu płaszczyznach występują wyraźne zbieżności pomiędzy 4Mch a *Oratio XV*. Pierwszą z nich jest określony przez Nazjanzeńczyka temat dzieła, które prezentuje dzieje męczenników – Eleazara, siedmiu braci i ich matki, a na którym to dziele oparł się św. Grzegorz. Kolejnym punktem styczonym wydaje się być powielenie przez św. Grzegorza pewnych nieścisłości historycznych, które są również obecne w 4Mch. Na uwagę zasługuje także sposób przedstawiania męczenników przez św. Grzegorza: użyte przez Nazjanzeńczyka określenia, poszczególne motywy mogą świadczyć, że materiałem źródłowym dla niego była 4Mch. Postawioną w tytule tezę z pewnością potwierdza występujący w *Oratio XV* motyw ofiary męczenników, mającej charakter oczyszczenia Izraela z grzechu. Tego rodzaju motyw pojawia się wyraźnie w 4Mch. Również przywołane w *Oratio XV* nazwy narzędzi tortur wydają się sugerować, że Nazjanzeńczyk korzystał z tekstu 4Mch. Podobnie rzecz się ma z metaforyką agonistyczno-militarną, zastosowaną do opisu męczeństwa, określeniem Prawa jako wychowawcy, czy też pojawiającymi się odniesieniami biblijnymi. Należy jeszcze zaznaczyć, że obydwa dzieła posiadają wyraźny element parenetyczny¹⁵⁴. Przedstawione zatem wyniki analiz nie pozostawiają złudzeń, że św. Grzegorz korzystał z tekstu 4Mch przy komponowaniu swego dzieła. A zatem nie posłużył się kanoniczną 2Mch, ale skorzystał z apokryficznego opracowania historii męczeństwa Eleazara oraz siedmiu braci i ich matki. Fakt ten jest świadectwem, że w czasach św. Grze-

τῶν αἰώνων. Ἀμήν”; a także w *Oratio III* 7, PG 35, 525; XII 4, PG 35, 856; XIV 40, PG 35, 909: „ὁ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν”; XI 7, PG 35, 841: „ὁ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος, ἡ τιμὴ καὶ ἡ προσκύνησις εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν”.

¹⁵³ Por. np. Basilus Caesariensis, *De ieiunio hom.* II 8, 4, PG 31, 197; tenże, *Homilia in martyrem Julittam* 9, 1, PG 31, 261; tenże, *Sermo de ascetica disciplina* 2, 41, PG 31, 652; Joannes Chrysostomus, *In Genesis ser.* 4, 2, 658, PG 54, 593.

¹⁵⁴ Por. Gregorius Nazianzenus, *Oratio XV* 12, PG 35, 933. Zob. 4Mch 18, 1-2.

gorz z Nazjanzu 4Mch cieszyła się dość dużą popularnością oraz uznaniem wśród chrześcijan Kapadocji.

THE FOURTH BOOK OF THE MACCABEES
AS BACKGROUND OF *ORATIO* XV BY ST. GREGORY OF NAZIANZEN

(Summary)

Based on a comparative analysis of 4Mac and *Oratio* XV, it can be noted that St. Gregory – when composing the speech in honor of the martyrs – used mostly apocryphal work depicting history of the martyrdom of Eleazar as well as of the seven brothers and their mother rather than the canonical 2Mac. This is evidenced by quite clear convergence of both works: their authors use the same vocabulary to characterize their heroes and describe the instruments of torture; they employ the same agonist-military metaphors; they include the motive of martyrs' death as a sacrifice purifying the Jewish people etc. The fact that St. Gregory used 4Mac in composing *Oratio* XV can evidence quite high popularity and reputation that 4Mac enjoyed among Christians of Cappadocia in his time (i.e. in 4th century).

Key words: The Fourth Book of the Maccabees, St. Gregory Nazianzen, *In Machabaeorum laudem*.

Słowa kluczowe: Czwartha Księga Machabejska, św. Grzegorz z Nazjanzu, *Pochwała Machabejczyków*.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- EUSEBIUS CAESARIENSIS, *Historia Ecclesiastica*, wyd. grecko-polskie, oprac. H. Pietras, tłum. A. Caba na podstawie tłum. A. Lisieckiego, ŻMT 70, Kraków 2013.
- HIERONYMUS, *De viris illustribus*, PL 23, 601-720, tłum. W. Szoldrski: Św. Hieronim, *O znakomitych mężach*, PSP 6, Warszawa 1970, 23-159.
- GREGORIUS NAZIANZENUS, *Oratio XV: In Machabaeorum laudem*, PG 35, 912-933, tłum. A. Grużewski: Św. Grzegorz z Nazjanzu, *Mowa 15: Pochwała Machabejczyków*, w: J.M. Szymusiak, *Grzegorz Teolog. U źródeł chrześcijańskiej myśli IV wieku*, Poznań 1965, 315-322.
- Machabaeorum IV*, ed. A. Rahlfs, w: *Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*, t. 1, Stuttgart 1979, 1157-1184, tłum. M. Wojciechowski: *Czwartha Księga Machabejska*, w: M. Wojciechowski, *Apokryfy z Biblii greckiej. 3 i 4 Księga Machabejska, 3 Księga Ezdrasza, oraz Psalm 151 i Modlitwa Manassesza*, Rozprawy i Studia Biblijne 8, Warszawa 2001, 123-200.
- Martyrologium Romanum. Ex Decreto Sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II Instauratur Auctoritate Ioannis Pauli PP II Promulgatum. Editio Typica*, Typis Vaticanis 2001.

Opracowania

- BARAN G.M., *Baptyzmalny charakter „powtórnego narodzenia” w Tradycji Janowej*, Lublin 2008 (mps, Archiwum KUL).
- BARAN G.M., *Kobiety w kulturze i religii społeczności żydowskiej w świetle Ksiąg Machabejskich*, „Studia Elckie” 16 (2014) 419-456.
- BARAN G.M., *The Jewish Community and the Hellenistic Culture in the Light of the Books of the Maccabees*, „Teologia i Człowiek” 25 (2014) nr 1, 55-78.
- BARAN G.M., *Życie i śmierć Antiocha IV Epifanesa w przekazach pozabiblijnych i biblijnych. Historia i teologia*, Tarnów 2015.
- BREITENSTEIN U., *Beobachtungen zu Sprache, Stile und Gedankengut des Vierten Makkabäerbuchs*, Basel – Stuttgart 1976.
- CUMMINS S.A., *Paul and Crucified Christ in Antioch. Maccabean Martyrdom and Galatians 1 and 2*, Society for New Testament Studies. Monograph Series 114, Cambridge 2004.
- DORAN R., *2 Maccabees. A Critical Commentary*, Hermeneia – A Critical and Historical Commentary on the Bible, Minneapolis 2012.
- GASSOWSKA B., *Wieniec*, w: *Słownik kultury antycznej*, red. R. Kulesza, Warszawa 2012, 511.
- HADAS M., *The Third and Fourth Books of Maccabees*, Jewish Apocryphal Literature, New York 1953.
- JUREWICZ O., *Słownik grecko-polski*, t. 1-2, Warszawa 2000-2001.
- KLAUCK H.J., *4. Makkabäerbuch*, Jüdische Schriften aus hellenistisch-römischer Zeit III/6, Gütersloh 1989.
- KLAUCK H.J., *Hellenistische Rhetorik im Diasporajudentum. Das Exordium des vierten Makkabäerbuchs (4 Makk 1.1-12)*, NTS 35 (1989) 451-465.
- KOROLKO M., *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa 1990.
- KRAUS REGGIANI C., *4 Maccabei*, Commentario storico ed esegetico all’Antico e al Nuovo Testamento 1, Genova 1992.
- MIGGELBRINK R., *Gniew Boży. Znaczenie pewnej gorszącej tradycji biblijnej*, tłum. A. Wałęcki, Myśl Teologiczna 49, Kraków 2005.
- OBERMAN J., *The Sepulchre of the Maccabean Martyrs*, JBL 50 (1931) 250-265.
- RENEHAN R., *The Greek Philosophical Background of Forth Maccabees*, „Rheinisches Museum für Philologie” 115 (1972) 223-238.
- RYKEN L. – WILHOIT J.C., *Słownik symboliki biblijnej. Obrazy, symbole, motywy, metafory, figury stylistyczne i gatunki literackie w Piśmie Świętym*, tłum. Z. Kościuk, Prymasowska Seria Biblijna, Warszawa 1998.
- SCHRENK G., Πατήρ etc., TWNT V 946-1024.
- SILVA D.A. DE, *4 Maccabees*, Guides to Apocrypha and Pseudepigrapha, Sheffield 1998.
- SINKO T., *De Gregorii Nazianzei Laudibus Machabaeorum*, „Eos” 13 (1907) 1-29.
- SŁAPEK D., *Sport i widowiska w świecie antycznym*, Kraków – Warszawa 2010.
- Słownik grecko – polski*, red. Z. Abramowiczówna, t. 1-4, Warszawa 1958-1965.
- STAPLES P., *The Unused Lever? A Study on the Possible Literary Influence of the Greek Maccabean Literature in the New Testament*, „Modern Churchman” 9 (1966) 218-224.
- SUSKI A., *U źródeł doksologii*, StPł 2 (1974) 7-16.
- SZYMUSIAK J.M., *Grzegorz Teolog. U źródeł chrześcijańskiej myśli IV wieku*, Poznań 1965.
- Święty Grzegorz z Nazjanzu. Mowy wybrane*, red. S. Kazikowski, Warszawa 1967.
- WITULSKI T., *Das Konzept des νόμος im 4 Mac*, EstB 72 (2014) 437-465.
- WOJCIECHOWSKI M., *Apokryfy z Biblii greckiej. 3 i 4 Księga Machabejska, 3 Księga Ezdrasza, oraz Psalm 151 i Modlitwa Manassesza*, Rozprawy i Studia Biblijne 8, Warszawa 2001.
- ZAWISZEWSKI E., *Księgi Machabejskie*, w: *Wstęp do Starego Testamentu*, red. L. Stacho-wiak, Poznań 1990, 227-234.